Omgaan met geldzorgen van mbo-studenten

Handreiking voor professionals in het mbo

SOS bij kinderarmoede
Signaleren Ondersteunen Stimuleren

Januari 2023

Colofon

AUTEURS
Mariëtte Lusse (Hogeschool Rotterdam)
Loïs Schenk (Hogeschool Rotterdam)
M.m.v. Judith van Diest (ROC Albeda), Mia Wilsterman (ROC Zadkine) en Liesbeth van der Ree (Hogeschool Rotterdam)

OPDRACHTGEVER
Gemeente Rotterdam

ADVIESRAAD

De Kinderombudsman	Machteld Wiersma
Erasmus Universiteit Rotterdam	Nicole Lucassen
Gemeente Amsterdam	Nadia el Kebir
Gemeente Rotterdam	Anouk Erkelens, voorzitter
Hanzehogeschool Groningen	Annelies Kassenberg
MBO Raad	Doride de Bruijn
Nationaal Fonds Kinderhulp	Carine Wijnstra
ROC Albeda	Eus Hehanussa
ROC Zadkine	Jethro Bos
Sterk uit armoede	Marion Mus

Productie

Vormgeving	Jargo Design
Drukker	Mediacenter
Communicatie	Hogeschool Rotterdam

FOTOBRONNEN
De op deze foto's afgebeelde kinderen en jongeren ouders leven niet zelf in armoede. Alle gebruikte beelden zijn afkomstig van Shutterstock. Met uitzondering van p. 7 (M. Beekman), Pag 25 en 27 (H. Radstake).

GEBRUIK MATERIAAL
Deze handreiking is bedoeld voor professionals in het mbo en kan met de volgende bronvermelding vrij gebruikt worden: Lusse, M. & Schenk, L. (2023). *Omgaan met geldzorgen van mbo-studenten. Handreiking voor professionals in het mbo.* Hogeschool Rotterdam.

CC BY NC ND

Gemeente Rotterdam · ZADKINE · albeda · Kenniscentrum Talentontwikkeling · HOGESCHOOL ROTTERDAM

Omgaan met geldzorgen van mbo-studenten

Handreiking voor professionals in het mbo

SOS bij kinder-armoede
Signaleren
Ondersteunen
Stimuleren

SOS bij kinder-armoede

Signaleren
Ondersteunen
Stimuleren

Inhoud

Voorwoord **6**

1. Geldzorgen in het mbo **8**
1.1 Geldzorgen van studenten 11
1.2 Taakverdeling tussen professionals 14
1.3 Focus op armoede 16
Verder lezen

2. Werkwijzen **20**
Signaleren 22
Vertrouwen opbouwen 23
Herkennen en bespreken 26
Ondersteunen 30
Steun bij studiekosten 31
Financiële en materiële steun 35
Steun bij schulden 39
Sociale en mentale steun 43
Stimuleren 46
Financiële educatie 47
Participatie versterken 51
Gezondheid bevorderen 54
Samenwerken met ouders 58

Bijlagen **62**
Signaleringslijst geldzorgen bij studenten 62
Studiekosten en studiefinanciering 64
Overzicht fondsen 66

Bronnen **69**

Beste docenten en hulpverleners,

Armoede is een veelkoppig monster. Vaak realiseren docenten en hulpverleners in het mbo niet dat armoede een grote rol speelt in een studentenleven. Als wij onze licenties of boeken niet hebben waarom worden we onmiddellijk de klas uit gestuurd? Waarom wordt er niet na gevraagd wat de reden is? Moeten we bestraft worden voor een situatie waar we op dat moment niks aan kunnen doen? Of kunnen leraren een helpende hand geven en samen met ons meekijken naar de opties die er zijn?

En onze hulpverleners, wij willen naar jullie toe komen met onze zorgen maar hoe moeten wij dit doen als er niet naar ons wordt geluisterd? We willen ons gehoord en gezien voelen. Helaas is dit niet altijd het geval. We worden vaak van de een naar de ander gestuurd en als we hulp zoeken is er vaak niet genoeg informatie voor ons. Het enige dat wij echt willen is hulp en niks meer. We willen goed geïnformeerd worden en een gelijke kans krijgen net als de rest van onze medestudenten, net als de rest van het land. We willen onze ambities kunnen volgen en niet gestopt worden omdat wij het geld er niet voor hebben.

Ik hoop dat deze handreiking bewustzijn creëert bij docenten en hulpverleners, zodat de signalen rond armoede worden opgepikt en studenten met geldzorgen beter ondersteund worden. Om dit te doen moeten er veel dingen besproken worden. Zouden we dit niet samen kunnen doen?

Inayah Nasibar
Student, ROC Zadkine Rotterdam

Beste lezer,

Armoede is veel meer dan het hebben van te weinig geld. Het betekent stress, eenzaam zijn, je buitengesloten voelen. Niet volwaardig deel kunnen nemen aan de samenleving en een leven kunnen opbouwen. Het betekent ook een veel grotere kans op hardnekkige problemen op andere gebieden, zoals gezondheid, onderwijs, wonen, werken, opvoeding en veiligheid. Nu, en in de toekomst. Het is daarom van het allergrootste belang dat we armoede zo snel mogelijk signaleren en aanpakken. En dat we kinderen en jongeren die opgroeien in armoede kansen bieden op een toekomst zónder geldzorgen.

Het kabinet wil de armoede onder kinderen en jongeren fors verminderen de komende jaren. Dat is een zware opgave die inzet vraagt van vele partijen. Ook van u. Een van de manieren om dit te bereiken is door goede financiële educatie te bieden, op school en daarbuiten. Zodat onze kinderen straks 'financieel fit' aan het volwassen leven kunnen beginnen. De handreiking Omgaan met geldzorgen van mbo-studenten helpt daarbij.

Dank voor uw bijdrage en expertise!

Carola Schouten
Minister voor Armoedebeleid, Participatie en Pensioenen

Beste lezer,

Als je begint op het mbo, verandert er veel. Van omgeving tot vrienden en het vak dat je leert. Word je 18 jaar, dan moet je ook zelf financieel de eindjes aan elkaar knopen. Dat kan knap lastig zijn, helemaal in een levensfase vol veranderingen.

Helaas gaat het ook niet altijd goed. Uit een Nibud-onderzoek[1] blijkt ruim een kwart van de mbo-studenten schulden te hebben. Dat kan zorgen voor een domino-effect: die schulden leveren zorgen op, waar je studie onder kan lijden.

Als docent, opleidingsmanager of studieloopbaanbegeleider zie je dat gebeuren. Je wilt eigenlijk die zorgen even van de schouders van je studenten halen. Hopelijk helpt deze handreiking daarbij. Om te signaleren welke problemen er spelen en hoe je het beste je studenten kunt helpen. Zodat zij weer hoopvol naar de toekomst kunnen kijken.

Robbert Dijkgraaf
Minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap

1. Geldzorgen in het mbo

In Nederland vormen geldzorgen en armoede een actueel probleem. Eén op de dertien[1] minderjarigen[2] en één op de vijftien jongvolwassenen tussen de 18 en 21 jaar leeft in armoede.[3] 400.000 jongvolwassenen tussen 18 en 25 jaar kampen met betalingsproblemen.[4] Schulden en financiële zorgen komen relatief vaak voor bij studenten in het Middelbaar Beroeps Onderwijs (mbo).[5] Zo heeft 43% van de mbo-studenten een studieschuld en ruim een kwart algemene schulden.[6] Het is de verwachting dat het aantal huishoudens met geldzorgen als gevolg van de inflatie nog zal toenemen.[7] Geldzorgen hebben een negatieve invloed op de ontwikkeling en toekomstkansen van deze jonge mensen bij de aanvang van hun volwassen leven. En geldzorgen kunnen leiden tot armoede, zeker als deze zorgen lang voortduren. "*Elke student verdient een duurzame toekomst met perspectief*", stelt minister Dijkgraaf.[8] Voor die toekomstkansen is het van belang om de geldzorgen van studenten te voorkomen en bestrijden.

Wanneer spreken we van armoede?

Er is sprake van armoede wanneer de materiële, culturele en sociale middelen onvoldoende zijn om op een manier te leven die als minimaal aanvaardbaar wordt gezien in de samenleving waarin men leeft.[9] Als grens van wat in Nederland minimaal financieel aanvaardbaar is, hanteert het Sociaal en Cultureel Planbureau een 'niet veel, maar toereikend' besteedbaar inkomen.[10]

Aandacht voor studenten met geldzorgen

Het mbo bereidt jonge mensen voor op de toekomst, en heeft tot taak om hen zowel te kwalificeren voor een beroep of vervolgopleiding richting beroep als voor deelname aan onze complexe samenleving (burgerschap).[11] Hoewel de mbo-populatie zeer divers is in zowel leeftijd als achtergrondkenmerken (er zijn bijvoorbeeld 18-minners en 18-plussers, studerende ouders, statushouders), zitten de meeste studenten in de transitie naar volwassenheid. De jongvolwassenheid is bij uitstek een periode waarin studenten kunnen exploreren wie zij zijn, wat ze kunnen en hoe ze hun toekomst vorm willen geven.[12] Er komt een sterkere nadruk te liggen op autonomie en studenten staan voor belangrijke keuzes. Zowel met betrekking tot hun opleiding en beroep als tot hun huisvesting, partnerkeuze en gezinsplanning. Geldzorgen kunnen de ontwikkeling van studenten in deze periode in de weg staan en hun keuzemogelijkheden beperken, zowel mentaal als financieel. Financiële problematiek vergroot bovendien het risico op het zonder startkwalificatie verlaten van school, wat tot een slechtere uitgangspositie op de arbeidsmarkt leidt.[13] Dat geldt zowel voor geldzorgen waarmee studenten zijn opgegroeid, als voor geldzorgen die zijn ontstaan in de overgang naar (financiële) zelfstandigheid.

Professionals werkzaam in het mbo krijgen, bewust of onbewust, te maken met studenten die geldzorgen hebben of dreigen te krijgen. Deze professionals kunnen bijdragen aan het beperken van geldzorgen en de negatieve gevolgen daarvan. Het voorkomen of doorbreken van geldzorgen versterkt de basis van het zelfstandige leven van deze studenten en stelt hen in staat hun potentie te benutten en hun opleiding af te ronden. Door preventie of aanpakken van geldzorgen kan bovendien worden voorkomen dat studenten deze problematiek doorgeven aan hun (toekomstige) kinderen, waarmee de cirkel van intergenerationele overdracht van armoede wordt doorbroken. Het voorkomen van en omgaan met geldzorgen vraagt om alertheid en expliciete aandacht van professionals voor kwetsbare studenten.

Doel van deze handreiking

Om de toekomstkansen van studenten die met geldzorgen en armoedeproblematiek kampen te vergroten, is het van belang dat professionals werkzaam in het mbo hier goed mee kunnen omgaan. Deze handreiking biedt een denk- en werkkader voor een passende en haalbare rol voor deze professionals in het omgaan met studenten met (dreigende) geldzorgen. Bovendien biedt het professionals in het mbo concrete handvatten en werkwijzen om geldzorgen bij hun studenten te Signaleren en hen te Ondersteunen en te Stimuleren om uit de geldzorgen te komen of te blijven.[a] Omdat er grote verschillen zijn in de organisatie, beroepsrichtingen en niveaus van de opleidingen, de studentpopulatie en het al gerealiseerde beleid ten aanzien van geldzorgen, worden deze werkwijzen zo ontworpen dat zij naar wens op maat te maken zijn. Veel opleidingen hebben al beleid en goede praktijken ontwikkeld op het voorkomen van en omgaan met geldzorgen en armoedeproblematiek van hun studenten. In deze handreiking brengen we deze al bestaande werkwijzen onderbouwd en geordend in beeld en combineren deze tot een complete set. Deze handreiking is dan ook geen blauwdruk, maar biedt professionals de gelegenheid de eigen aanpak tegen het licht te houden en desgewenst op maat aan te scherpen en/of uit te breiden.

In dit eerste deel van de handreiking komen de oorzaken en gevolgen van armoede, de rol van de professionals in het mbo en voorwaarden voor het omgaan met armoede aan bod. Het tweede deel bestaat uit tien werkwijzen en bijbehorende bijlagen voor het omgaan met armoede in het mbo.[b]

ONLINE VERWIJZINGEN

De **blauwe woorden** in de tekst verwijzen naar relevante websites, e-mailadressen en videoclips. In de digitale versie van deze handreiking (zie links op achterpagina), kunt u daar direct naar doorlinken.

a De handreiking heeft dezelfde opbouw als het reeds gerealiseerde drieluik aan handreikingen (voor scholen - po en vo - , het sociaal domein en de jeugdgezondheid). Ook in deze handreikingen worden werkwijzen onderscheiden in de categorieën Signaleren, Ondersteunen en Stimuleren (SOS bij kinderarmoede).

b De handreiking is gebaseerd op inzichten uit wetenschap, praktijk en ervaringsdeskundigheid. Onder professionals (56) is een online Delphi-raadpleging uitgevoerd. De deelnemers zijn benaderd via de MBO Raad en via de sneeuwbalmethode. 16 professionals van mbo's in het land hebben deelgenomen aan online expertmeetings. Acht studenten met geldzorgen zijn individueel geïnterviewd en zes studenten en een ouder hebben deelgenomen aan een live expertmeeting. Een adviesraad (zie colofon) heeft het proces kritisch gevolgd en de tekst in zijn geheel meegelezen. Elke werkwijze is meegelezen door minimaal één expert en professional.

1.1 Geldzorgen van studenten

Risico's op geldzorgen

Geldzorgen kunnen iedereen overkomen, ook studenten bij wie je het op het eerste gezicht niet verwacht. Geldzorgen worden vaak veroorzaakt doordat studenten opgroeien in een gezin waar sprake is van armoede, of als studenten zelf verantwoordelijk zijn voor kinderen. Geldzorgen kunnen ook in de jongvolwassenheid ontstaan, als de student vanaf het 18e levensjaar financieel zelfstandig wordt. Een combinatie van de hier beschreven routes is natuurlijk ook mogelijk.

Geldzorgen vanuit opgroeien in armoede

Mbo-studenten groeien relatief vaak op in armoede, doordat zij vaker dan andere studenten ouders[c] hebben met een lager opleidingsniveau en sociaal-economische status. Dat risico op armoede is relatief groot als studenten ouders hebben die gescheiden zijn,[14] licht verstandelijk beperkt zijn,[15] of de Nederlandse taal niet goed machtig zijn omdat Nederlands niet hun moedertaal is (bijvoorbeeld bij vluchtelingen[16] of migranten) of omdat zij laaggeletterd zijn.[17] In absolute aantallen komt armoede echter het meest voor bij studenten met autochtone werkende ouders die weinig uren werken en/of een flexcontract hebben, of zelfstandig ondernemer[18] zijn of structureel te weinig verdienen in sectoren als schoonmaak, horeca en retail.[19] Omdat deze werkende ouders met geldzorgen[20] zichzelf – ook als zij onder het bestaansminimum leven – niet snel als arm zien, maken zij minder gebruik van bestaande ondersteunings-mogelijkheden.[21] Geldzorgen zijn er bovendien niet alleen in gezinnen op of onder de armoedegrens, maar ook in gezinnen met een inkomen daarboven.[22]

In veel gezinnen wordt armoede van de ene op de andere generatie overgedragen. In deze gezinnen komt regelmatig voor dat niet alleen de financiële, maar ook de sociale (bijvoorbeeld het hebben van een ondersteunend netwerk) en culturele (bijvoorbeeld het hebben van een startkwalificatie) hulpbronnen schaars zijn. Dat maakt het voor studenten die in intergenerationele armoede zijn opgegroeid extra ingewikkeld om de cirkel van armoede te doorbreken. Daarnaast zijn er gezinnen die in situationele armoede verkeren. Zij zijn door omstandigheden (zoals ziekte, werkeloosheid,

c In deze handreiking bedoelen we met ouders ook verzorgers van studenten.

echtscheiding, faillissement - wellicht door corona - of de inflatie als gevolg van de oorlog in Oekraïne) in financiële problemen verzeild geraakt. Hoewel ook studenten die in deze omstandigheden zijn opgegroeid het zwaar hebben, is de kans groter dat hun ouders wel over sociale en culturele middelen beschikken die zij aan hun kinderen kunnen overdragen,[23] wat hen steunt in het vormgeven van een eigen leven zonder geldzorgen.

Naast de gevolgen voor het huishouden waar een student opgroeien, kan een student zelf ook kinderen hebben of krijgen voor wie hij of zij financieel verantwoordelijk is. De combinatie van ouderschap en studie is al zwaar en het maakt ook de financiële verantwoordelijkheid van deze jonge ouders complexer.

NB Als thuiswonende jongeren 18 jaar worden, is dat van invloed op het gezinsinkomen: de kinderbijslag valt weg en het kindgebonden budget voor gezinnen met een lager inkomen vervalt.[24] Vooral in gezinnen met krappe financiële middelen is dat voelbaar. Als ouders een uitkering ontvangen en een huishouden vormen met hun volwassen kinderen vanaf 21 jaar, geldt bovendien de kostendelersnorm. Dit kan ertoe leiden dat ouders op hun uitkering gekort worden. Hoewel zeker in de grote steden uitzonderingen gemaakt worden, leidt dit tot veel onzekerheid. Ouders voelen zich hierdoor soms gedwongen hun kind niet langer onder het ouderlijke dak te laten wonen,[25] wat ertoe heeft geleid dat meer jongeren op straat zijn beland.[26] De Eerste Kamer heeft eind 2022 een door minister Schouten voor Armoedebeleid, Participatie en Pensioenen voorgestelde wetswijziging aangenomen. Hierbij wordt de leeftijds-grens voor de kostendelersnorm opgehoogd naar 27 jaar. Thuiswonende kinderen tot 27 jaar tellen sinds 1 januari 2023 niet meer mee als kostendelende medebewoner voor hun huisgenoten. Let op: huisgenoten vanaf 27 jaar tellen wél mee als kostendelende medebewoner, dus ook voor de hoogte van de uitkering van de jongeren tot 27 jaar.[27]

Geldzorgen door financiële zelfstandigheid

De 18e verjaardag (het moment waarop zij financieel zelfstandig worden) en het moment dat studenten zelfstandig gaan wonen vormen risicomomenten voor het ontstaan van financiële problemen.[28] In onze complexe samenleving is het dragen van financiële verantwoordelijkheid geen eenvoudige opgave. Het vraagt van studenten om formele brieven te begrijpen, formulieren in te vullen, een zorgverzekering af te sluiten, inkomen te generen of (studie)financiering aan te vragen. Veel studenten weten de weg niet om (zorg-)toeslagen en belastingteruggaven te krijgen,[29] en om eventueel een beroep te doen op fondsen.[30] Zo maakt 10% van de studenten in de entreeopleiding en op niveau 2 geen gebruik van de studiefinanciering, terwijl dit voor hen een gift betreft.[31] Studenten zijn niet altijd voldoende voorbereid op hun financiële zelfstandigheid en/of worden hier niet altijd voldoende in begeleid.[32] Dat geldt in het bijzonder voor studenten met een licht verstandelijke beperking[33] (circa 13% van de studenten in de entreeopleiding of niveau 2)[34] of studenten die anderszins kwetsbaar zijn, zoals statushouders.

NB Studenten lopen in de transitie naar volwassenheid het risico om tussen wal en schip te raken. Ouders zijn tot het 21e levensjaar van hun kind verplicht om bij te dragen in diens studiekosten en levensonderhoud (artikel 395a boek 1 Burgerlijk Wetboek). Tegelijkertijd hebben ouders vanaf het moment dat hun kind 18 jaar wordt geen toegang meer tot de betaal- en spaarrekeningen en creditkaart van hun kind. Veel opleidingen informeren ouders van studenten vanaf 18 jaar niet meer over diens aanwezigheid bij de lessen en studievoortgang. Het wordt ouders daarmee erg moeilijk gemaakt hun verantwoordelijkheid te nemen. Het is goed als opleiding, studenten en ouders een gezamenlijke afspraak maken over hoe voorkomen kan worden dat een te abrupte zelfstandigheid tot problemen kan leiden, financieel en in de studievoortgang.

Gevolgen van geldzorgen

Er kunnen er diepe kloven ontstaan tussen mensen die wel en niet in armoede leven.[35] Hoewel er beslist jongeren en ouders zijn die heel veerkrachtig met hun situatie omgaan, is leven met geldzorgen - en zeker met schulden - bijzonder stressvol. Deze stress zet het doen- en denkvermogen onder druk waardoor studenten vooral oog hebben voor de korte termijn en minder goed in staat zijn beslissingen gericht op de lange termijn te nemen.[36] Daardoor nemen zij soms onverstandige besluiten, zoals het kopen van dure schoenen die zij zich niet kunnen permitteren.[37] Ervaren stress in de vroege jeugd heeft een negatieve invloed op bijvoorbeeld (lange termijn) beslissingen, het IQ,[38] de fysieke[39] en mentale gezondheid[40] en leefstijl[41] en kan op latere leeftijd leiden tot burn-out, eetstoornissen, depressie en verslaving.[42] Studenten ervaren uitsluiting als zij basale zaken missen, uit de toon vallen bij hun leeftijdsgenoten, als zij niet mee kunnen doen met activiteiten, of leeftijdgenoten uit schaamte niet thuis willen ontvangen.[43] Geldzorgen vergroten de kans op voortijdig schoolverlaten[44] wat het krijgen van een passende, structurele baan die voldoende bestaanszekerheid biedt, bemoeilijkt.[45] Ook is er een verhoogd risico op jeugdcriminaliteit[46] en -werkloosheid en armoede op volwassen leeftijd.[47]

Jongeren die in armoede opgroeien, lopen bovendien het risico dat hun ouders in beslag genomen worden door hun financiële zorgen en daardoor minder aandacht hebben voor en toezicht op hen, waardoor zij er al eerder alleen voor staan.[48] Armoede en geldstress kunnen invloed hebben gehad op de opvoeding van studenten; hun ouders zijn soms minder geduldig, inlevend en aanmoedigend dan ouders zonder financiële zorgen, en straffen soms ook strenger.[49] In bijna de helft van de gezinnen waar kindermishandeling plaatsvindt, blijkt sprake te zijn van armoede.[50] Het gebrek aan emotionele steun kan als een groter gemis ervaren worden dan het gebrek aan financiële middelen. Daarnaast zijn deze jongeren vaker opgegroeid in minder veilige buurten, met minder positieve rolmodellen en minder faciliteiten en hadden hun ouders minder mogelijkheden om hun kinderen aan stimulerende buitenschoolse activiteiten deel te laten nemen. Studenten die zelf al de verantwoordelijkheid hebben voor eigen kinderen, kunnen deze problematiek doorgeven aan de volgende generatie.

De oorzaken en gevolgen van geldzorgen en armoedeproblematiek zijn complex. Het gaat vaak om meer dan een financieel probleem en uit zich op verschillende levensdomeinen tegelijkertijd.[51] Naast acute problemen bij schulden zijn er vaak ook problemen op het sociale vlak (isolement, opvoeding), gezondheid, wonen, participatie (dagbesteding, opleiding, werk) en zingeving.[52] Al met al belemmert armoede de ontwikkeling, het welbevinden en het toekomstperspectief van jonge mensen ernstig.[53] Om de cirkel van armoede te doorbreken is het van belang om de draaglast en draagkracht van deze jongeren op alle leefgebieden in balans te brengen.

1.2 Taakverdeling tussen professionals

Vanuit de taak om studenten te kwalificeren voor hun toekomstig beroep en voor burgerschap, is het van belang dat professionals in het mbo oog hebben voor armoedeproblematiek. De verschillende professionals in het mbo (opleidingsmanagers, studieloopbaanbegeleiders, docenten en zorgprofessionals) hebben daarbij wel elk een andere taak. Het is de verantwoordelijkheid van directies (op locatieniveau), colleges van bestuur (op instellingsniveau) en gemeenten om de professionals te faciliteren voor het uitvoeren van deze taken. Zij kunnen er elk binnen hun eigen bevoegdheid voor kiezen om gericht zorgprofessionals aan te stellen en/of opleidingen te faciliteren, bijvoorbeeld met aandachtsfunctionarissen armoede of snel toegankelijke noodfondsen.

Opleidingsmanagers
Het is aan de manager(s) van een opleiding om, aansluitend op het beleid van de mbo-school op locatie en instellingsniveau, de kaders te schetsen en de toon te zetten voor de manier waarop de opleiding omgaat met armoede. De opleidingsmanager maakt keuzes in essentiële kwesties als:

- Het beperken van studiekosten zoals schoolkosten en vrijwillige bijdrage van studenten en/of hun ouders.
- De aandacht voor preventie en signalering van armoede van intake tot diplomering.
- De organisatie van de samenwerking tussen onderwijs en studentenzorg/ begeleiding intern en met externe partners.
- Het betrekken van studenten en waar van toepassing hun ouders in armoede bij het vormgeven van armoedebeleid.
- Het agenderen van armoede en het faciliteren en professionaliseren van het team.

Docenten
Het is de taak van docenten om de studenten te helpen zich optimaal te ontwikkelen, door goed les te geven in theoretische en praktische vakken en door het creëren van een veilige en stimulerende omgeving in de klas. Ook zijn docenten in de gelegenheid om signalen van armoede op te pikken, zoals het niet bij zich hebben van studiemateriaal of zaken die opvallen in de uiterlijke verzorging, en dit te bespreken met de studieloopbaanbegeleiders. Daarnaast verdient financiële educatie een structurele plek in de burgerschapslessen.

Studieloopbaancoaches
Studieloopbaanbegeleiders of coaches zijn het aanspreekpunt voor de studenten die zij onder hun hoede hebben en begeleiden studenten in de persoonlijke en studieloopbaanontwikkeling. Zij voeren regelmatig persoonlijke gesprekken met studenten en zijn het eerste aanspreekpunt voor de student. Begeleiding bij de persoonlijke ontwikkeling omvat ook de begeleiding bij eventuele studieproblemen of obstakels gedurende de studie. Armoede en schulden kunnen zo'n obstakel vormen. Begeleiding bij studieloopbaanontwikkeling[54] helpt studenten om zicht te krijgen in de eigen kwaliteiten, ambities en loopbaancompetenties en op de doorstroommogelijkheden naar een andere mbo- of hbo-opleiding of uitstroom naar de arbeidsmarkt. Studieloopbaancoaches lijken de beste positie te hebben om een vertrouwensrelatie met (individuele) studenten op te bouwen en om armoede te signaleren en hen te verwijzen naar verdere ondersteuning. De invulling van deze rol is wel afhankelijk van de manier waarop een opleiding hen inzet.

Zorgprofessionals
Op mbo-scholen zijn ook zorgprofessionals werkzaam. Hoe dit is ingericht is sterk afhankelijk van de grootte van de school en van wat de gemeente wel en niet financiert. Grote ROC's hebben een ruimere inzet aan zorgprofessionals dan kleinere ROC's, AOC's en vakinstellingen en de ene gemeente investeert meer in de inzet van zorgprofessionals dan de andere. Het is daarom lastig een algemeen beeld te schetsen.

Mbo-scholen hebben vaak een algemeen studie-infopunt, waar studenten terecht kunnen met vragen over opleiding en werk en een vorm van studentenzorg of -begeleiding dat vindbaar is op het zorgplein, of in de zorg- en plusteams van de opleiding. Veelal wordt dit vormgegeven door schoolmaatschappelijk werk dat laagdrempelig beschikbaar is om problemen vroegtijdig op te pakken. Schoolmaatschappelijk werkers die proactief zijn en een groot netwerk hebben, kunnen steun bieden of doorverwijzen bij problematiek van diverse aard. Zij kunnen helpen toegang te krijgen tot externe partners zoals de schuldhulpverlening of de voedselbank, helpen huisuitzettingen voorkomen en dringende zaken als een bed of koelkast regelen. Ook kunnen budget- of money-coaches werkzaam zijn bij wie studenten terecht kunnen met financiële vragen. Vooral bij de entree- of niveau 2 opleidingen, wordt soms gewerkt met het concept 'Klas Als Werkplaats' (KAW)[55]. Hierbij vormen de mentor en de KAW-er (een zorgprofessional) per klas een tandem. De KAW-er is drie of vier dagen in de week in de klas aanwezig en kan zo een vertrouwensband met de studenten opbouwen, wat vroegsignalering en vroegtijdige inzet van hulp bevordert. Op enkele mbo-scholen is bovendien een aandachtsfunctionaris armoede werkzaam, die de aanpak van armoede en ieders rol daarin op elkaar helpt afstemmen.

Student- of peercoaches
Studenten die een sociale opleiding doen op mbo-4 of hbo-niveau kunnen ingezet worden om studenten extra begeleiding te bieden. Student- of peercoaches staan dichter bij studenten, wat de drempel helpt verlagen om ondersteuning te vragen binnen de opleiding. De peercoaches kunnen extra aandacht besteden aan studievaardigheden, aan loopbaanontwikkeling en aan (geld-)zorgen van studenten. Mbo-opleidingen zetten student-of peercoaches wisselend in, bijvoorbeeld bij kwetsbare studenten in de eerste twee leerjaren of aansluitend op de Klas Als Werkplaats.

1.3 Focus op armoede

Professionals werkzaam in het mbo, kunnen een grote rol vervullen in het omgaan met geldzorgen van studenten. Dat vereist wel het nodige van de bewustwording, professionalisering, het creëren van voorwaarden. En uiteraard is van belang om hierin goed naar de studenten te luisteren.

Armoede op de agenda zetten
Het is belangrijk dat alle betrokkenen zich goed bewust zijn van de invloed van geldzorgen en vooral ook de stress daarover op het gedrag, het welbevinden en de ontwikkelings- en toekomstkansen van studenten. Dat vergroot het inlevingsvermogen van de professionals en helpt hen om een niet oordelende attitude aan te nemen en studenten eerder te ondersteunen. Suggesties om bewustwording in opleidingsteams te bevorderen over wat armoede betekent, welke invloed het heeft op studenten en wat hun eigen attitude is ten opzichte van armoede zijn:

- Bespreek aan de hand van deze handreiking wat de opleiding al doet, wat goed gaat, wat beter kan en wat daarin een volgende stap kan zijn. Betrek (tegen een kleine vergoeding) ervaringsdeskundigen in dit gesprek, bijvoorbeeld via **Sterk uit armoede** of **Howie the harp**.
- Dompel je onder in de ervaring van armoede en geldstress. Bijvoorbeeld met de **Armoede Experience** (een confrontatie stress als gevolg van ontslag en aanmaningen door Hogeschool Arnhem en Nijmegen), de €50,- week of het **Overleefhuis** (een confrontatie met keuzes als er weinig leefgeld is). Vooral het gesprek over deze ervaring draagt bij aan bewustwording van wat armoede met mensen doet.

Het professionaliseren en faciliteren van het team
Naast bewustwording is ook professionalisering rond het thema armoede van belang en moet ruimte worden gecreëerd om teamleden in de gelegenheid te stellen om eventuele nieuwe taken uit te voeren. Suggesties hiervoor zijn:

- Informeer het team regelmatig over het opleidingsbeleid rond armoede en de taakverdeling daarbij tussen docenten, studieloopbaancoaches en professionals in het zorg- of plusteam.
- Formuleer een helder beleid met betrekking tot de samenwerking met ouders van zowel 18- als 18+-studenten.
- Verzorg trainingen voor studieloopbaanbegeleiders en docenten in signaleren, gespreksvoering met studenten en ouders en warme doorverwijzingen en het bieden van een stimulerende omgeving.
- Oefen nieuwe werkwijzen voor deze worden geïntroduceerd.

- Zorg dat studieloopbaancoaches een niet te groot aantal studenten onder hun hoede hebben.
- Zorg voor voldoende professionals in zorg- en plusteams en zorg dat zij vindbaar zijn voor studenten, ouders en collega's.
- School zorgprofessionals bij op het gebied van financiële hulpverlening en in het kennen van de sociale kaart binnen hun gemeente of regio en biedt hen de gelegenheid om op opleidingsoverstijgend niveau samen te werken.

Het creëren van voorwaarden
Naast professionalisering is het van belang dat de professionals in de opleidingen overzicht, flexibiliteit en continuïteit geboden wordt. Hier kunnen de gemeente, de opleiding en/of de school aan bijdragen, bijvoorbeeld door te zorgen:

- Voor een vindbaar, duidelijk en actueel overzicht van regelingen en fondsen.
- Voor een sociale kaart van organisaties die steun bieden aan gezinnen in armoede op lokaal niveau (zie bijvoorbeeld **Geef armoede een gezicht** in Utrecht).
- Dat professionals meer speelruimte krijgen, de bureaucratie te beperken en procedures eenvoudiger te maken.
- Voor het voorkomen van het snel oplopen van incassokosten, bijvoorbeeld door het ontwikkelen van sociale incassoplatforms, zoals **Social Debt**.
- Dat kinderen, jongeren en ouders duurzame relaties kunnen opbouwen met professionals en niet steeds hun verhaal opnieuw hoeven te doen.
- Voor het aanstellen van aandachtsfunctionarissen armoede bij mbo-opleidingen die de regie kunnen nemen in het ontwikkelen en implementeren van het (bijvoorbeeld in deze handreiking voorgestelde) armoedebeleid.

Het betrekken van studenten
En uiteraard is het van belang dat studenten met geldzorgen zelf betrokken worden bij de aanpak die een opleiding kiest in het omgaan hiermee en dat hun kracht hierbij benut wordt.

- Besteed aandacht aan studenten en ga met hen in gesprek, want zeker mbo-studenten voelen zich slecht gehoord en gezien.[56]
- Benut de kracht van studenten. Hun situatie brengt niet alleen zorgen met zich mee, maar brengt hen ook kracht, ambitie en doorzettingsvermogen (zie Studenten aan het woord).
- Betrek studenten met geldzorgen bij het maken van plannen om geldzorgen beter te voorkomen, signaleren en verhelpen (zie de **participatieladder**) en stem hierin ook af met ouders.
- Geef jongeren met geldzorgen een stem in beleid op opleidings-, school of lokaal niveau, bijvoorbeeld met behulp van **Speaking Minds**.

Studenten aan het woord

Tijdens een interactieve expertmeeting hebben zes mbo-studenten hun kracht en zorgen in het omgaan met geldzorgen benoemd en wanneer zij het meeste steun ervaren uit hun omgeving.

Kracht halen zij uit:

- Hun zelfstandigheid, doorzettingsvermogen en creativiteit om van lastige situaties toch iets moois te maken en niet zomaar op te geven.
- Hun vaardigheden om te plannen en ordenen om goed uit te komen aan het einde van de maand.
- Hun geduld, want sommige situaties rond geldzorgen vereisen een lange adem en er is niet altijd een snelle oplossing voorhanden.

Zorgen hebben zij om:

- Kosten van met name de maandelijkse betalingen (zoals gas, water, licht), het schoolgeld en de maand rond kunnen komen.
- Geldzorgen in het gezin maken dat zij zich verantwoordelijk voelen voor hun ouders, broers en zusjes en dat zij willen bijdragen aan het huishouden. Dit belemmert hen in het zorgen voor zichzelf.
- Gebrek aan zelfvertrouwen, onzekerheid en negatieve reacties van leeftijds-genoten.
- Docenten die geen oog hebben voor hun situatie of hen niet serieus nemen.

Steun vinden zij bij professionals die:

- Hun signalen van geldzorgen oppakken.
- Een luisterend oor en praktische steun bieden.
- Hen helpen voor ogen te houden wat hun eigen ambities zijn en wat hen gelukkig maakt.

Verder lezen

- Groen, A, & Houtstra, N. (2021). **Onderzoek naar de geldzaken van mbo-studenten**. Nibud.
- Horvers, J. & Weidema, M. (2021). **Handreiking Speaking minds voor mbo**. Save the children.
- Jungmann, N., Wesdorp, P. & Madern, T. (red.) (2020). *Stress-sensitief werken in het sociaal domein. Inzichten en praktische handvatten voor hulp- en dienstverleners.* Bohn Stafleu van Loghum.
- Kalthoff, H. (2020). **Opgroeien en opvoeden in armoede.** *Derde herziene versie*. Nederlands Jeugdinstituut.
- Sociaal Economische Raad (2017). **Opgroeien zonder armoede**. SER.
- Van Geuns, R., Desain, L, van der Weijden, R. (2018). *Hulp bij armoede. Bouwstenen voor effectieve hulpverlening bij armoede en schulden.* Bohn Stafleu van Loghum.
- MBO Raad, JOBMBO, ministerie OCW (2022). **Schoolkosten in het mbo.** *Alles wat je moet weten over de kosten van een mbo-opleiding.* MBO Raad.

Actuele en relevante websites

www.divosa.nl/onderwerpen/armoede-en-sociale-uitsluiting
www.movisie.nl/armoede-schulden
www.nibud.nl/dossiers/jongeren-en-hun-geld/
www.nji.nl/armoede
www.verwey-jonker.nl/themas/armoede

2. Werkwijzen

Dit tweede deel van de handreiking bestaat uit tien werkwijzen. De werkwijzen kunnen helpen om geldzorgen te signaleren en studenten met geldzorgen te ondersteunen en stimuleren. Daarbij is er steeds aandacht voor het bevorderen van een integrale aanpak, gericht op de verschillende leefgebieden waar studenten gehinderd worden door geldzorgen. Dat vraagt om samenwerking tussen professionals binnen en buiten de opleiding.

De werkwijzen zijn onderverdeeld in drie categorieën en richten zich op:

- Het **signaleren** en bespreekbaar maken van geldzorgen, zodat alle studenten met geldzorgen worden gezien (zie paragraaf 2.1). Vroegtijdig signaleren van geldzorgen is van belang om te voorkomen dat problemen oplopen, maar is niet eenvoudig omdat studenten hun geldzorgen uit schaamte vaak verbergen.
- Het **ondersteunen** bij geldzorgen, zodat alle studenten kunnen meedoen (zie paragraaf 2.2). Ondersteunen verlicht de draaglast van studenten en helpt stabiliteit te realiseren op de korte termijn, waardoor de stress kan afnemen.
- Het **stimuleren** van studenten, om zo bij te dragen aan hun toekomstkansen (zie paragraaf 2.3). De stimulerende werkwijzen richten zich preventief op het vergroten van de vaardigheden en draagkracht van alle studenten, ook als zij (nog) geen geldzorgen hebben. Stimuleren is daarmee zowel gericht op het voorkomen dat studenten geldzorgen krijgen, als op het helpen doorbreken van de cirkel van armoede.

Werkwijzen per categorie		
Signaleren	**Ondersteunen**	**Stimuleren**
Vertrouwen opbouwen	Steun bij studiekosten	Financiële educatie
Herkennen en bespreken	Financiële en materiële steun	Participatie versterken
	Steun bij schulden	Gezondheid bevorderen
	Sociale en mentale steun	Samenwerken met ouders

Aan de slag met de handreiking

Er staan veel suggesties in deze handreiking, maar niet alles hoeft tegelijk of overal hetzelfde. Er zijn grote verschillen tussen opleidingen in beroepsrichtingen, niveaus en de studentpopulatie. En tussen het al gerealiseerde beleid ten aanzien van geldzorgen en armoede en de inzet van verschillende professionals hierbij. Wat voor de ene opleiding al bekend is en ingebed in de dagelijkse praktijk, kan voor de andere opleiding nieuw zijn. Toch kan elke opleiding stappen zetten om beter om te gaan met geldzorgen bij studenten. Opleidingen kunnen de werkwijzen daartoe naar eigen wens en inzicht op maat maken. Om tot structureel armoedebeleid te komen, is het voor elke mbo-opleiding goed om te benoemen:

- Wat zijn de prioriteiten: deze kwaliteitskaart is daar behulpzaam bij.
- Wie heeft de regie: bij voorkeur is dit een vrijgestelde aandachtsfunctionaris die in overleg met professionals en studenten de verbeterstappen uitwerkt en uitzet.

Signaleren

Vertrouwen opbouwen

Wat

Het opbouwen van een relatie met studenten, om de voorwaarden voor hen te creëren om geldzorgen bespreekbaar te durven maken.

Waarom

Het is lastig om geldzorgen vroegtijdig te signaleren. Studenten schamen zich daar vaak voor [57] en verbloemen hun situatie. Zij ervaren een drempel om hulp te zoeken en proberen het vaak zelf op te lossen. Dat geldt zeker als zij zich niet gezien voelen en afstand of wantrouwen ervaren naar professionals.[58] Bijvoorbeeld door eerdere slechte ervaringen of als studenten met kinderen bang zijn dat het zoeken van ondersteuning ertoe kan leiden dat kinderen uit huis worden geplaatst.[59] Bovendien zijn sommige studenten als gevolg van stress of een licht verstandelijke beperking ook niet in staat om de situatie onder ogen te zien, of schatten zij deze en het eigen oplossingsvermogen te rooskleurig in.[60]

Als studenten een vertrouwensrelatie met een professional op de opleiding kunnen opbouwen, zullen zij hun situatie eerder met hem of haar bespreken. Hierdoor komen de geldzorgen eerder in beeld en kunnen studenten eerder doorgeleid worden naar zorgprofessionals die hen kunnen ondersteunen bij het oplossen hiervan.

Hoe

Suggesties voor alle professionals

Basisattitude

- Laat merken dat je beschikbaar bent voor de studenten, maak tijd voor informeel contact.
- Heb echte aandacht, toon empathie en oordeel niet.
- Bouw een relatie op vanuit gelijkwaardigheid.
- Waarborg de autonomie van de student: expliciteer je denkproces en de stappen die je de student voorstelt om te zetten en respecteer de keuze van de student.
- Heb oog voor zaken die goed gaan en benoem deze en oordeel niet over wat niet goed gaat.
- Schaad (pril) vertrouwen niet. Vraag bijvoorbeeld toestemming wanneer en waarom je wat jou in vertrouwen is verteld, wilt delen met anderen en koppel terug.

Suggesties voor slb'ers

Investeer in de relatie

- Investeer in het kennismaken met alle studenten in jouw slb-klas en leer hun interesses en omstandigheden kennen.
- Ben bereikbaar voor je studenten, bijvoorbeeld via Whatsapp op je werk-telefoon.
- Heb regelmatig studentgesprekken en bewaak dat daarbij elke student - ook de student die wegduikt - aan de beurt komt. Hoor en zie de student als mens, vraag bijvoorbeeld ook '*Hoe is het met je?*' of *'Hoe is het thuis?'.*
- Heb contact met de docenten die jouw slb-klas les geven, zodat je samen de zorg kunt dragen voor het welbevinden van de studenten.
- Wees goed op de hoogte van wat zorgprofessionals kunnen bieden en stel hen in de gelegenheid om contact te leggen met de studenten uit jouw klas, bijvoorbeeld door deze regelmatig uit te nodigen in de les.

Suggesties voor zorgprofessionals

Wees bekend en betrouwbaar

- Zorg waar mogelijk voor een snel resultaat bij acute nood (zie ook de werkwijze Financiële en materiële steun).
- Stel je als budgetcoach of andere zorgprofessional voor in elke klas, vertel wat je kan betekenen voor studenten en word een bekend gezicht door regelmatig in de klas langs te komen.
- Zoek samen met de student naar de minst ingrijpende oplossing en zet geen hulpverlening door waarvoor de student geen toestemming geeft.
- Wees transparant in hoe je handelt en hou studenten op de hoogte over het verloop van het proces (bijvoorbeeld: '*Ik heb een mail gestuurd, maar ik heb nog geen reactie. Je hoort van me*').

Samenwerken

Voor slb'ers is het van belang dat zij met elkaar afstemmen in hoe zij een vertrouwensrelatie met studenten opbouwen en dat zij een goede lijn hebben met de docenten die les geven aan hun klas. Een vertrouwensrelatie kan tenslotte ook ontstaan uit een klik tussen student en een docent die niet de slb'er is. Ook is samenwerking tussen slb'ers en zorgprofessionals van belang. Een eerste vereiste daarvoor is dat zij elkaar persoonlijk kennen en heldere afspraken hebben over hoe zij gaan samenwerken en dat de lijntjes kort zijn.

"Ik zie nu dat er mensen zijn die mijn situatie herkennen en er ook met mij over durven praten zonder een oordeel over mij te hebben. Bedankt."

Student (STC Group)

Voorwaarden

Om vertrouwen te kunnen opbouwen is aandacht nodig. Het is van belang dat de directie slb'ers voldoende tijd bieden voor studentgesprekken, dat zij niet te veel studenten onder hun hoede hebben en dat er continuïteit is (geen tussentijdse wisselingen van slb'ers, wel slb'ers die twee leerjaren meegaan met dezelfde klas). Voor de relatie tussen zorgprofessionals met zowel slb'ers als studenten, is van belang dat zorgprofessionals (met grote aanstellingen en weinig wisselingen) aan een opleiding of locatie gekoppeld zijn.
Zeker bij kwetsbare studenten (entree-onderwijs, jonge ouderklassen) loont de investering van het verbinden van zorg met onderwijs. Denk bijvoorbeeld aan De klas als werkplaats, waarbij een zorgprofessional direct verbonden is aan een specifieke klas, of aan de inzet van peer- of studentcoaches.

Verantwoording

De theoretische onderbouwing komt uit de presentietheorie,[61] de positieve basishouding[62] en stress-sensitief werken.[63] De tekst in deze werkwijze is meegelezen door Yvonne Rotink (ROC Nijmegen) en Hilde ter Meulen (ROC Albeda, Rotterdam).

Wat

Het opbouwen van een relatie met studenten, om de voorwaarden voor hen te creëren om geldzorgen bespreekbaar te durven maken.

Herkennen en bespreken

Wat
Het signaleren van geldzorgen bij studenten en dit bespreekbaar maken met de student en eventueel hun ouders.

Waarom
Het signaleren van geldzorgen is niet eenvoudig, omdat studenten zich vaak schamen en hun situatie voor de buitenwereld willen verbergen. Zij vinden het moeilijk om erover te praten en om hulp te vragen.[64] Ook kunnen zij hulpverleners wantrouwen.[65] Vroegtijdig signaleren en ondersteunen kan langdurige stress voorkomen en draagt daarmee bij aan preventie van schooluitval.[66]

Hoe
Suggesties voor opleidingsmanagers
De basis leggen
- Zorg voor algemene informatie over financiële zorgen die alle studenten bereikt en geef daarin aan wie hen kan ondersteunen.
- Betrek het hele team bij bewustwordings- en scholingsactiviteiten: conciërges, medewerkers van de kantine, stagebegeleiders, docenten, slb'ers, zorgprofessionals.
- Zet in verschillende functies in de opleiding ervaringsdeskundigen in (en faciliteer studenten en medewerkers om hun eigen ervaringsdeskundigheid in te zetten), want zij herkennen signalen eerder.
- Zet peer- of studentcoaches in als steun voor studenten, want zij kunnen geldzorgen op natuurlijke wijze bespreekbaar maken.
- Spreek met de collega's van de financiële afdeling af hoe zij studenten met niet betaalde facturen (bijvoorbeeld voor leermiddelen of lesgeld van BBL-ers) in contact kunnen brengen met een zorgprofessional.

Suggesties voor uitvoerend professionals
Herkennen
- Wees in je dagelijkse praktijk (bij de intake, in de les, lunchpauzes, wandelgangen) alert op signalen van geldzorgen (zie de bijlage Signaleringslijst geldzorgen bij studenten).
- Realiseer je dat je vermeende signalen van geldzorgen verkeerd kunt interpreteren en dat je signalen kunt missen. Bespreek bij twijfel de signalen met elkaar.
- Gebruik het ontbreken van leermiddelen aan de start van het studiejaar als signaleringsmoment van mogelijke geldzorgen (en organiseer direct back-up vanuit het zorg- en adviesteam (zie ook werkwijze Steun bij studiekosten).
- Benut lessen financiële educatie ook om signalen van geldzorgen op te pikken (zie werkwijze Financiële educatie).

Suggesties voor intakers, slb'ers, docenten Burgerschap

Bespreken

- Deel bij de intake aan alle toekomstige studenten en hun ouders een flyer uit met informatie over mogelijkheden voor financiële steun en vraag of er mogelijke (financiële) obstakels worden verwacht komend jaar. Vraag daarnaast bijvoorbeeld '*heb je hulp nodig bij het betalen van je boeken en andere leermiddelen en om deel te kunnen nemen aan alle activiteiten?*' en tast ook in latere gesprekken met studenten af of de financiële situatie een onderwerp van gesprek kan zijn.
- Toon je eigen gevoel, zeg bijvoorbeeld: '*Ik zie iets en vind het lastig om erover te beginnen*'.
- Benoem concreet wat je ziet en wees daarbij vragend en betrokken en niet veroordelend. Helpende vragen kunnen zijn: '*Ik heb gemerkt dat je geen lunch bij je hebt…. mag ik daar iets over vragen? Vind je het fijn als we samen kijken wat mogelijk is? Wat zou jou op dit moment het meest ontlasten?'.*
- Wees geïnteresseerd in hoe de ander dit ervaart en check of je de student goed begrijpt: '*Ik zie dat je dit lastig vindt, dat vind ik ook. Als ik je goed begrijp, bedoel je…?'.*
- Voorkom dat studenten zelf hun situatie moeten aankaarten en vraag '*Er zijn veel studenten met financiële problemen, waardoor zij in de knel komen. Is dat bij jou misschien het geval?.*'[67]
- Bespreek geldzorgen ook in burgerschapslessen, dat biedt studenten een ingang om zorgen bespreekbaar te maken en hulp te zoeken.
- Voorkom dat studenten verklaringen over ontbrekende leermiddelen moeten geven in de klas, maar creëer een één-op-één gesprek.
- Bied een luisterend oor voor de student en denk mee met wat het beste is voor diens ontwikkeling en studievoortgang. Realiseer je dat bij verschillende studenten bij eenzelfde probleem een andere oplossing kan passen.

Suggesties voor slb'ers en zorgprofessionals

Een warme overdracht

- Vraag aan de student of je contact op mag nemen met een hulpverlener binnen of buiten de school en spreek af hoe je terugkoppelt.
- Zorg als slb'er voor een warme overdracht naar het zorg- of plusteam en formuleer voorzichtig, bijvoorbeeld: *'Mag ik je eens iets vertellen over wat andere studenten in jouw situatie geholpen heeft?'* in plaats van *'Je moet ...'.*
- Zorg als zorgprofessionals in de school voor een warme overdracht naar zorgverleners buiten de school.
- Check bij studenten die je hebt doorverwezen of de afspraak al is geweest en hoe deze is verlopen en volg hen enige tijd. Vraag bijvoorbeeld '*Hoe is het gegaan met*...' of '*Is het gelukt om*...?'. Zoek oplossingen als er iets is wat hen belemmert de stap naar deze hulp te zetten.
- Zorg bij kwetsbare studenten voor een warme overdracht naar hulpverleners. Bied hen bijvoorbeeld aan om aanwezig te zijn bij de kennismaking. hen bijvoorbeeld aan om aanwezig te zijn bij de kennismaking.

Samenwerken

Het is belangrijk om geldzorgen vroeg te signaleren, liefst voordat er schuldenproblematiek ontstaat. Professionals in het mbo kunnen twijfels en vermoedens (met respect voor de privacy van de student) met elkaar bespreken en afspreken wie de beste vertrouwensband heeft met de student om dit vermoeden met hen bespreekbaar te maken. Samenwerken met DUO, Vluchtelingenwerk Nederland en de aanwezige schoolarts of -verpleegkundige van de GGD kan behulpzaam zijn bij het vroegtijdig signaleren en bespreekbaar maken van armoede.

Voorwaarden

Voor bewustwording, het signaleren en bespreken van financiële problemen hebben professionals baat bij een gezamenlijke training en bij praktische handvatten zoals een Nibud-training **Vroegsignalering**.

"Ik voel me prettiger als ik me gehoord en gezien voel door de juiste mensen en begrip krijg. Als ze luisteren naar mijn situatie en hulpvraag. Dan kan ik er makkelijker over praten."

Student (ROC Zadkine, Rotterdam)

Verantwoording

De adviezen in deze werkwijze zijn grotendeels afkomstig uit onderzoek van **Armoede signaleren en bespreekbaar maken van het** NJi[68] en van De Vonk. Het is niet altijd bekend of deze adviezen daadwerkelijk effectief zijn.[69] De tekst in deze werkwijze is meegelezen door Renate Wernert (STC Group) en Bettine Arink (De Vonk).

Bijlage

Zie Signaleringslijst geldzorgen bij studenten op p. 62.

Ondersteunen

Steun bij studiekosten

Wat
Het ondersteunen van studenten bij het gebruik maken van de studiefinanciering, het bijtijds aanvragen van leermiddelen en het voorkomen dat zij als gevolg van hun studie in financiële problemen terecht komen.

De kosten van de opleiding in een notendop
In bijlage *Studiekosten en studiefinanciering* (zie p. 64) staat uitgebreide informatie. Zie ook deze website van de **Rijksoverheid** en de brochure **Schoolkosten in het mbo** voor studenten en ouders.

Studiekosten
Studenten zorgen zelf voor basale leermiddelen (laptop, boeken, werkkleding, licenties, readers en schriften). Mbo-scholen zorgen voor de basisuitrusting (computers, kopieerapparaten en gereedschap) en bijzondere leermiddelen (bijv. koksmessen en kappersscharen). Het leerbedrijf voorziet in de basisuitrusting en gereedschappen die de student gedurende de stage nodig heeft. BOL-studenten betalen vanaf hun 18e verjaardag lesgeld via DUO en BBL-studenten betalen cursusgeld aan de onderwijsinstelling.

Studiefinanciering
BOL-studenten en duale studenten hebben vanaf hun 18e recht op studiefinanciering: een basisbeurs, een OV-reisproduct, soms een aanvullende beurs, en desgewenst een lening. Een lening moet door studenten met rente worden terugbetaald. Voor studenten bij een entree- of niveau 2 opleiding zijn de overige producten een gift.[70] Voor studenten op niveau 3 en 4 worden de basisbeurs, aanvullende beurs en reisproduct omgezet in een gift als het diploma binnen 10 jaar behaald wordt. Anders moet dit worden terugbetaald.

"Minderjarige studenten in het mbo betalen zelf hun boeken en leermiddelen, terwijl de overheid deze kosten op zich neemt voor leeftijdgenoten in het voortgezet onderwijs. Hoe mooi zou het zijn als daar iets aan gedaan kan worden, bijvoorbeeld door het verstrekken van scholingsvouchers aan [minderjarige] mbo-studenten en we toewerken naar haalbaar en betaalbaar studeren voor elke jongere."

Onderwijsdirecteur (mbo-opleiding)

Waarom

Een belangrijke voorwaarde voor het succesvol afronden van een studie, is het goed geregeld hebben van de kosten hiervan. Bij de start van de studie verschijnen echter regelmatig studenten in de les zonder de juiste leermiddelen. Ook is een aanzienlijk deel van de studenten niet op de hoogte van hun recht op studiefinanciering. Zo maakt 10% van de studenten op niveau 1 en 2 geen gebruik van de studiefinanciering, terwijl dit voor hen een gift betreft. Ook heeft 38% van de BOL-studenten niet uitgezocht of zij in aanmerking komen voor een aanvullende beurs.[71] Soms maken studenten geen gebruik van een lening waarover rente betaald moet worden.

Bij de afronding van de studie hebben veel studenten (43%) een studieschuld. Een aanzienlijk deel vergeet het OV-reisproduct stop te zetten, met een boete als gevolg.[72] Mbo-studenten op niveau 3 of 4, moeten de studiefinanciering (inclusief het OV-reisproduct) terugbetalen als zij de opleiding niet binnen tien jaar met een diploma afronden. De lening moet altijd (met rente) terug betaald worden, ongeacht het niveau.

Voor veel studenten (en hun ouders) is de opbouw van studiekosten en het aanvragen van studiefinanciering complex. Door hen te ondersteunen hierbij kan een mbo-opleiding zorgen dat kosten geen belemmering vormen om te studeren en dat studieschulden worden voorkomen (zie ook de werkwijze Financiële educatie).

Hoe

Suggesties voor opleidingsmanagers en directies

Beperk de studiekosten

- Breng de kosten voor leermiddelen, vrijwillige bijdrage en verborgen kosten overzichtelijk in kaart en reduceer deze waar mogelijk.
- Bied bij kosten die via de opleiding lopen de gelegenheid om in termijnen te betalen.
- Voorkom dat studenten die de vrijwillige bijdrage niet kunnen betalen buitengesloten worden. Neem alle studenten mee, ook als zij niet betalen, help hen een beroep te doen op een fonds, of bied alleen activiteiten aan op kosten van de opleiding.

Suggesties voor studieloopbaanbegeleiders

Zorg voor een goed begin van de studie

- Bied studenten en hun ouders op open dagen en bij de inschrijving overzichtelijke en toegankelijke informatie over de kosten en financiering van de opleiding (zie bijvoorbeeld de brochure **Schoolkosten in het mbo** van de MBO Raad). *Tip van ROC Twente: verspreid voor de zomervakantie een welkomstflyer met informatie over de aanschaf van studiematerialen en het mbo-studiefonds voor wie dat niet kan betalen en zorg dat studenten die hulp nodig hebben weten waar ze zich kunnen melden.*
- Bied extra steun bij het aanvragen van leermiddelen en studiefinanciering. *Tip van MBO Amersfoort: organiseer collectieve startmomenten voor de zomervakantie, waarbij je - samen met DUO en/of het COA - studenten direct helpt met het aanvragen van studiefinanciering en leermiddelen. Aanvulling DUO: Bespreek met de regionale DUO voorlichter welke voorlichting en ondersteuning je hen vraagt te bieden aan studenten, ouders en/of docenten.*
- Kom snel in actie bij het ontbreken van leermiddelen aan de start van het studiejaar: vraag de docenten vanaf de eerste lesdag elke student die geen lesmateriaal heeft door te sturen naar zorgprofessionals. Studenten krijgen daar uitleg hoe zij dit alsnog kunnen regelen en worden zo nodig geholpen bij de aanvraag. Hierbij is meteen ook een check of de studiefinanciering is aangevraagd. *Tip van ROC TOP: Zodra een student kan aantonen dat het lesmateriaal besteld is, krijgt de student een groene kaart om in de tijd tussen bestellen en levering aan de docenten te kunnen laten zien dat hij/zij niet nogmaals naar de zorgprofessional gestuurd hoeft te worden.*
- Wijs studenten op de **rekenhulp Studiefinanciering**.
- Wijs studenten op de **site van de Rijksoverheid** om te weten wat te regelen bij de overgang van 17 naar 18 jaar (zie ook werkwijze Financiële zelfstandigheid).

Help studieschulden voorkomen

- Bespreek met studenten hoe zij een bijbaan kunnen vinden die niet zo groot is dat die het studeren in de weg te zit.
- Bespreek hoe studiefinanciering kan bijdragen aan het betalen van de studie en benoem hierbij de risico's van een lening (terugbetalen met rente) en studiefinanciering (terugbetalen bij niet binnen tien jaar afronden van de studie, bij niveau 3 en 4).
- Herinner studenten bij tussentijds vertrek en afstuderen aan het stopzetten van het OV-reisproduct.
- Verwijs studenten naar de zorgprofessional voor financiële en materiële steun en bij schulden (zie ook de betreffende werkwijzen en het overzicht fondsen).
- Werk samen met het lokale Jongerenloket of Werkloket, zoals in **Amersfoort**.

Samenwerken

Steun bij studiekosten vereist samenwerking tussen de verschillende geledingen in de opleiding: het management, de zorgprofessionals, de docenten en de studieloopbaanbegeleiders. Het is daarom goed dat elke professional in het mbo zich bewust is van de kosten die de opleiding met zich meebrengt en hoe de opleiding hier mee omgaat. Daarnaast is informatie en zo nodig scholing nodig om elke professional te faciliteren om zijn/haar aandeel in het beperken van schoolkosten en studieschulden te kunnen vervullen.

Voorwaarden

Het systeem van studiefinanciering is complex. Dat weerhoudt studenten van hun studie en/of zorgt onnodig voor financiële stress en schulden. Het is van belang dat de overheid dit systeem vereenvoudigt, bijvoorbeeld door minimaal te zorgen dat:

- Studenten van de entreeopleiding en niveau 2 hun studiefinanciering automatisch krijgen.
- Het OV-reisproduct automatisch wordt stopgezet bij het beëindigen van de studie.[73]

Ook voor studenten op niveau 3 en 4 is het behaalde diploma hun startkwalificatie. Het is daarom de vraag waarom zij niet ook hun studiefinanciering als gift ontvangen.

“Ik moet mijn ouders en mijn jongere broertjes vaak helpen bij het invullen van documenten en weet daarom wel redelijk mijn weg te vinden. Maar soms mis ik wel iemand die mij op weg kan helpen als het om school gaat.”

Student (ROC van Amsterdam)

Verantwoording

De tekst in deze werkwijze is gebaseerd op het Nibudonderzoek naar geldzaken van mbo-studenten en informatie - veelal van de Rijksoverheid - op dit thema. De tips van mbo’s zijn verkregen in de expertmeetings. De tekst in deze werkwijze is meegelezen door Arno Dieteren (DUO) en Susan Pepping (MBO Amersfoort).

Bijlage

Zie Studiekosten en studiefinanciering op p. 64.

Financiële en materiële steun

Wat

Het ondersteunen van studenten bij het gebruikmaken van financiële en materiële middelen.

Waarom

Studenten met weinig geld ontbreekt het vaak aan basale zaken als leermiddelen, voeding, een fiets en passende kleding die geschikt is voor het seizoen. Ze kunnen ook vaak niet meedoen met hun leeftijdsgenoten. Hierdoor lopen zij een groter risico op sociale uitsluiting en missen ze belangrijke ervaringen, wat hen belemmert in hun ontwikkeling.[74] Hoewel steun bij het aanschaffen van spullen en het mee kunnen doen aan activiteiten geen structurele oplossing voor armoede is[75] voorkomt het dat studenten om financiële redenen afzien van het (ver)volgen van beroepsonderwijs.

Mbo-studentenfonds

Mbo-studenten onder de 18 jaar die wegens geldgebrek geen leermiddelen kunnen aanschaffen (bijvoorbeeld boeken, een laptop of werkkleding) kunnen via hun school een aanvraag doen bij het **Mbo-studentenfonds.** Dit betreft studenten met ouders/verzorgers die een inkomen onder, op of iets boven (120%) de bijstandsnorm hebben, of die in de schuldsanering, onder bewindsvoering of curatele geplaatst zijn. Ook studenten die financieel nadeel ondervinden van studievertraging als gevolg van persoonlijke omstandigheden kunnen (ook als zij 18 jaar of ouder zijn), onder bepaalde voorwaarden, een beroep doen op het mbo-studentenfonds. Denk aan bijvoorbeeld (chronische) ziekte, handicap, zwangerschap en bevalling of bijzondere familieomstandigheden (bijv. mantelzorg verlenen), of deelname aan de studentenraad.

Hoe

Suggesties voor zorgprofessionals en docenten

De basis op orde

- Heb oog voor studenten en check wat zij nodig hebben om te kunnen leven en leren.
- Help studenten met honger aan eten, bijvoorbeeld door hen (18+) en/of hun ouders (18-) te verwijzen naar de Voedselbank.
- Bied op school eten aan: Tip van ROC Zadkine: in de keuken bij horeca opleidingen is altijd eten over, gooi dat niet weg, maar deel het uit. Tip van ROC Albeda: richt een lokaal in als huiskamer waar studenten andere studenten kunnen ontmoeten of huiswerk kunnen maken en tegelijkertijd een gesmeerde boterham kunnen halen.
- Achterhaal of studenten een eigen bed hebben om in te slapen. Ondersteun waar nodig bij de aanschaf hiervan (zie de bijlage Overzicht fondsen).

Financiële steun

- Ondersteun 18-min-studenten en hun ouders in het gebruik maken van het mbo-studentenfonds (zie informatieblokje).
- Ondersteun studenten in het gebruik maken van het OV-reisproduct en de studiefinanciering (voor 18+) (zie ook werkwijze Steun bij studiekosten).
- Wijs studerende (aanstaande) ouders op **speciale regelingen bij DUO** voor alleenstaande ouders (zie werkwijze Steun bij studiekosten).
- Bied laagdrempelige steun in school bij financiële vragen en verwijs naar spreekuren buiten school voor specifieke steun (zie werkwijze Steun bij schulden).

Materiële steun

- Bereken of de student recht heeft op ondersteuning van de **Voedselbank** en zoek op waar de dichtstbijzijnde voedselbank is.
- Wijs studenten op een **kledingbank in de buurt** of op **Dress for Succes** voor kleding(advies) voor een sollicitatiegesprek.
- Ondersteun studenten die voor het eerst op zich zelf gaan wonen. **Kinderhulp** biedt op-jezelf-woon-pakketten voor jongeren tussen de 17 en 21 jaar met geldzorgen.
- Wijs studenten op een **Repair Café** in de buurt waar kapotte spullen (bijvoorbeeld laptops en fietsen) gemaakt worden.
- Ondersteun studenten in het gebruikmaken van regelingen en fondsen om een laptop, andere schoolspullen, internet en licenties voor lesmateriaal aan te schaffen (zie de bijlage Overzicht fondsen).

- Tip van ROC Zadkine: Deel vouchers uit waarmee studenten gebruik kunnen maken van diensten van andere studenten (van studenten voor studenten!). Denk aan een knipbeurt bij de kappersopleiding, een lunch bij de bakkersopleiding, een maaltijd bij de horeca-opleiding of een gebitscontrole bij de opleiding voor tandartsassistenten.
- Wijs (aanstaande) ouders op de aanwezige fondsen voor ondersteuning en participatiemogelijkheden voor hun kind (zie de bijlage Overzicht fondsen).
- Wijs studenten op de gratis stadspas waarbij veel gemeenten korting bieden op (de toegang van) zwembaden, bioscopen en kringloop.
- Stimuleer studenten aan sport en cultuur te blijven deelnemen. Voor 18- via het Jeugdfonds Sport & Cultuur (zie de bijlage Overzicht fondsen).
- Help studerende ouders rond feestdagen (sinterklaas, kerst, verjaardag kind) om in aanmerking te komen voor een extraatje zoals een gevulde boodschappentas of een cadeau of traktatie voor hun kind (met medewerking van lokale bedrijven; zie de bijlage Overzicht fondsen).

Suggesties voor opleidingsmanagers en zorgprofessionals

Initiatieven op school

- Creëer in de school een 'duurzame weggeefkast of -winkel' waar studenten spullen (kleding en boeken) kunnen uitwisselen. Tip van ROC Zadkine: Laat het selecteren, wassen en etaleren van de kleding over aan studenten als praktijkopdracht. Normaliseer het gebruik door ook als medewerker binnen te lopen en spullen te ruilen.
- Zorg dat er gratis **menstruatieproducten** beschikbaar zijn (in de toiletten) in de school.
- Vraag bij **Hi Sally** een maand lang gratis menstruatieproducten aan, kijk bij **Menstruatie Uitgiftepunten**, of kijk naar andere **tips** om menstruatieproducten aan te bieden in de school.
- Richt een campusshop in waar vouchers en laptops klaar liggen voor studenten die daar voor in aanmerking komen en zorg hierbij voor een goed aanvraagsysteem.
- Vraag ondernemers in de regio om als maatschappelijke bijdrage kortings- of waardebonnen of vouchers te leveren voor de studenten.

Samenwerken

Het is van belang een goed overzicht te hebben van initiatieven voor materiële en financiële steun intern en in de buurt. Persoonlijk contact met personen van fondsen en organisaties maakt het makkelijker om een beroep hierop te doen. Kijk in hoeverre initiatieven door studenten zelf uitgevoerd kunnen worden en integreer het in het curriculum (zoals het coördineren van een weggeefwinkel of samenwerking met de horecaopleiding voor gratis maaltijden op school).

Voorwaarden

Wijs studenten niet alleen op fondsen en initiatieven maar ondersteun ze ook bij de aanvraag, bijvoorbeeld door een slb'er. Probeer eventueel lokale initiatieven in de school te brengen (bijvoorbeeld de kledingbank) en maak initiatieven laagdrempelig toegankelijk en normaliseer het gebruik ervan.

"Ik wilde heel graag de opleiding doen, maar kon de boeken echt niet betalen. Zonder boeken geen opleiding, ik maakte me heel erg zorgen. Ik was heel erg opgelucht dat ik toen geholpen werd door Nationaal Fonds Kinderhulp. Nu kan ik ook beter slapen."

Student (Techniek College, Rotterdam)

Verantwoording

Voor deze werkwijze hebben we toeslagen, fondsen en initiatieven in het land geïnventariseerd. Deze zijn niet allemaal onderzocht op hun effectiviteit. De tekst in deze werkwijze is meegelezen door Sanne Spiero (Alliantie Kinderarmoede) en Shanice Janssen en Margo Gaemers (ROC Twente).

Bijlage

Zie het Overzicht fondsen op pagina 66.

Steun bij schulden

Wat

Ondersteuning van studenten bij het onder controle krijgen of oplossen van beginnende, risicovolle of problematische schulden.

Waarom

Schulden onder studenten nemen fors toe[76] en kunnen leiden tot stress, sociaal isolement, depressie, verzuim en problemen in het volgen en afronden van hun opleiding.[77] Uit schaamte wachten jongeren gemiddeld vier tot vijf jaar voordat ze hulp zoeken, waardoor de schulden hoog kunnen oplopen[78] en zij lang onzichtbaar blijven.[79] Als zij zich uiteindelijk toch tot de schuldhulpverlening wenden, is hun ervaring overwegend positief.[80] Omdat het studenten als gevolg van stress veelal ontbreekt aan overzicht en doenvermogen,[81] is een beroep op hun zelfredzaamheid niet altijd zinvol. Het is van belang deze studenten vroeg op te sporen en naar de juiste (schuld-) hulpverlening te leiden. Bij studenten met bijkomende problematiek, zoals verslaving, psychische en lichamelijke problemen is aanvullende hulp nodig (zie werkwijze Sociale en mentale steun).[82]

Hoe

Suggesties voor slb'ers en docenten burgerschap

De basis

- Wees scherp op mogelijke financiële problemen bij de studenten (zie ook de werkwijzen bij Signaleren) en verwijs hen naar de zorgprofessional en check of ze daar zijn aangekomen.
- Zorg dat studenten met schulden zo goed mogelijk hun studie kunnen vervolgen, door hen te helpen om - voorzien van studiemateriaal - aanwezig te zijn.
- Help (herhaling van) schulden te voorkomen door studenten toe te rusten voor toekomstige financiële vragen (zie werkwijze Financiële zelfstandigheid).
- Betrek bij thuiswonende studenten (en uitwonende studenten die dat willen) – in overleg met de student – de ouders bij de hulpverlening (zie werkwijze Samenwerken met ouders).

Suggesties voor zorgprofessionals

Voorkomen van schulden

- Bied laagdrempelige steun bij financiële vragen. Tip van **MBO Amersfoort** en STC Group: organiseer een laagdrempelig financieel spreekuur in de school.
- Nodig organisaties uit op school die kunnen helpen bij het aanvragen van vergoedingen (belastingaangifte, **zorgkostentoeslag**, **huurtoeslag en kinderbijslag** en **kinderopvangtoeslag voor studerende ouders)**.
- Zorg bij financiële vragen voor budgetcoaches of verwijs studenten naar een financieel informatiepunt, zoals **SHout** in Leiden.
- Geef studenten een gevoel van controle door **informatie eenvoudig aan te bieden** en keuzes te bieden in plaats van kant en klare oplossingen.
- Wijs studenten op de formulierenbrigade en financiële spreekuren van de gemeente (zie bijvoorbeeld de **Helpdesk Geldzaken** van de gemeente Den Haag, of de **Werkplaats Financiën XL** in Eindhoven), het buurthuis, de bibliotheek of binnen de school.
- Verwijs studenten naar sociaal raadslieden voor sociaaljuridische informatie en -advies (uitkeringen, belastingen, arbeidsrecht, wonen en huren, contracten, verzekeringen, echtscheiding, familierecht, voorzieningen etc.). Tip van ROC Zadkine: laat studenten Sociaal Juridische Dienstverlening een rechtswinkel in de school aanbieden.
- Help licht verstandelijk beperkten en laaggeletterden bij het gebruik van websites over geldzaken van **Steffie** (bijvoorbeeld over internetbankieren, toeslagen aanvragen, basis zorgverzekering) en verwijs kwetsbare studenten die 18 jaar worden naar **Geld Gappie**.

Beginnende schulden

- Wijs studenten op de site **Zelf je schulden regelen** (Nibud) of op een online buddy via **Fikks** om stapsgewijs schulden aan te pakken.
- Wijs studenten op de test van **Geldfit**, die toe leidt naar 1. zelfhulp (Nibud, **Wijzer in geldzaken**), 2. online steun door een getrainde vrijwilliger, 3. persoonlijke steun door een getrainde vrijwilliger of 4. lokale professionele schuldhulpverlening.
- Wijs studenten op de **kredietbank** waar studenten ondersteund kunnen worden bij inkomensbeheer en schulden.
- Wijs studenten op lokale armoede- en schuldenprojecten voor ondersteuning of thuisadministratie (zoals **Humanitas Thuisadministratie** of **De Harde Leerschool**), of bied een student een vrijwillig **budgetmaatje** aan. Bijvoorbeeld via **Amargi** of **Get a Grip** , of **stichting Stuiver** in geval van een licht verstandelijke beperking of psychiatrische stoornis.
- Ondersteun studenten bij het aanvragen van studiefinanciering, toeslagen en fondsen (zie werkwijze Financiële en materiële steun) en doe dit eventueel klassikaal.
- Heb een integrale blik en vraag bij andere problematiek (bijvoorbeeld verslaving of psychische problematiek) ook door naar schulden om te voorkomen dat dit herstel of ondersteuning in de weg zit.

Risicovolle en problematische schulden

- Zorg voor een warme overdracht van studenten naar de reguliere professionele schuldhulpverlening van de gemeente, naar gemeentelijke projecten voor hulp bij schulden (bijvoorbeeld **Xtraplus** in Den Haag) of naar laagdrempelige armoede- en schuldenprojecten (zoals **ONSBank**).
- Maak bij problematische schulden waar mogelijk gebruik van projecten waarin gemeenten schulden overnemen van de schuldeisers, bijvoorbeeld het **Jongeren Perspectief Fonds** of **Jongeren Schuldenvrije Start**.
- Help studenten desgewenst via het maatschappelijk werk een vrijwilliger aan te vragen die hen helpt en nog een poosje volgt om herhaling te voorkomen, bijvoorbeeld **SchuldHulpMaatje Jong** of **Humanitas Get a Grip**.

Samenwerken

De aanpak van schuldenproblematiek vraagt zowel om afstemming binnen de opleiding (tussen docenten, slb'ers en zorgprofessionals) als om lokale samenwerking tussen opleidingen, andere hulpverleners en gemeenten. Vorm als professional binnen de school een brug tussen onderwijs en schuldhulpverlening, en sta naast de student in het soms overweldigende speelveld van instanties. Omdat veel studenten uit de regio komen, is het van belang om de regelingen en organisaties van de omringende gemeenten in kaart te brengen.

Voorwaarden

Om studenten te ondersteunen bij schulden is het belangrijk hun vertrouwen te winnen. Studenten kunnen last hebben van schaamte en teleurstellingen wat hen belemmert om open te staan voor hulp. Ze kunnen hierdoor ogenschijnlijk onverschillig zijn of de urgentie niet voelen. Houd rekening met eventuele laaggeletterdheid, een licht verstandelijke beperking of taal- en cultuur verschillen.

Verantwoording

De tekst in deze werkwijze is meegelezen door Jodi Mak (Hogeschool van Amsterdam), Annette Groen (Nibud) en Ad Ruinard (STC Group).

"Ik was het overzicht kwijt en als ik een brief mis of iets vergeet dan heb ik meteen veel meer schulden. Nu houdt zij (medewerker STIP) alles in de gaten en heb ik daar geen stress over."

Student (ROC Nijmegen)

Sociale en mentale steun

Wat

Het versterken van het sociale netwerk van studenten en het signaleren en doorverwijzen bij mentale problemen.

Waarom

Het ontbreken van sociale steun is niet bevorderlijk voor financieel gezond gedrag[83] en geldzorgen gaan vaak gepaard met verminderd mentaal welbevinden[84] of zelfs psychische problemen.[85] Hoewel deze problemen soms verminderen wanneer de geldzorgen worden aangepakt, is dat niet altijd het geval. Het herkennen en ondersteunen van studenten bij langdurige somberheid of depressie vraagt om integrale ondersteuning[86] om te voorkomen dat studenten vastlopen. Een stevig steunend netwerk[87] of een vertrouwenspersoon is essentieel voor studenten met geldzorgen, hoewel dit hen juist vaak ontbreekt. Daarom is aandacht voor sociale en mentale steun gewenst.
Het bestaande netwerk wordt sterker als studenten hun eigen informele netwerk om steun vragen en als hulpverleners dit netwerk actief betrekken. Ook actief participeren (zie werkwijze Participatie) en de inzet van een formele mentor vergroot het netwerk van studenten. Langdurige inzet van een mentor of maatje[88] biedt studenten aandacht en ondersteuning, wat bijdraagt aan het verminderen van psychische klachten,[89] het bevorderen van de persoonlijke ontwikkeling en het verbreden van de horizon.[90]

“Ik weet dat ik altijd bij mijn begeleider terecht kan en dat zij het beste met mij voorheeft.”

Student (ROC Nijmegen)

Hoe

Suggesties voor docenten, slb'ers en zorgprofessionals

Netwerk versterken

- Begeleid studenten in de zoektocht naar steunfiguren in de eigen omgeving. Breng samen het **netwerk in kaart** en onderzoek wie in welk type steun (emotioneel, informationeel of praktisch) kan voorzien. Bespreek op welke manier de student deze persoon/personen om ondersteuning kan vragen.
- Vraag de student een voor hem/haar belangrijk iemand mee te nemen naar belangrijke gesprekken op school, zodat hij of zij er letterlijk niet alleen voor staat. Dat kan een ouder/verzorger zijn, maar kan ook een ander volwassen familielid of bekende zijn (zie werkwijze Samenwerken met ouders).
- Steun studenten die daartoe in staat zijn om op hun beurt anderen in hun omgeving te helpen.
- Stimuleer studenten om iemand in hun eigen netwerk de rol van mentor te laten vervullen (zie bijvoorbeeld de **JIM-aanpak**: Jouw Ingebrachte Mentor), met als voordeel dat de student de mentor al kent en dat de mentor al op de hoogte is van de situatie van de student.
- Verwijs studenten die behoefte hebben aan steun buiten hun netwerk naar een mentor, maatjesproject of een weerbaarheidstraining in groepsverband in de regio.
- Leid studenten die onvoldoende steun hebben uit hun eigen omgeving toe naar mentorprogramma's waar vrijwilligers de student regelmatig en voor een langere periode een-op-een emotionele steun en begeleiding biedt (zie bijvoorbeeld de **Rotterdamse Douwers**).
- Ga na of er een lokale hbo-opleiding Social Work is die mbo-studenten een maatje wil aanbieden.

Mentale ondersteuning

- Signaleer wanneer geldzorgen gepaard gaan met mentale problemen, bijvoorbeeld als studenten langdurig somber of depressief zijn. Verwijs studenten door naar de CJG- verpleegkundige, schoolmaatschappelijk werker, studentpsycholoog, of huisarts wanneer mentale problemen niet verminderen als de geldzorgen afnemen.
- Richt binnen de school een steungroep op van studenten die daar behoefte aan hebben. Studenten kunnen elkaar zo een luisterend oor bieden en elkaar steunen.
- Herken wanneer studenten uitgesloten of gepest worden op school en neem signalen die studenten hierover afgeven serieus.

Steun bij risicosituaties

- Breng studenten (16-24 jaar) bij een beginnende verslaving aan alcohol, gamen of drugs in contact met **Moti-4 of Youz**.[91]
- Begeleid studenten die **onbedoeld zwanger** zijn (en hun partners) naar mensen die hen helpen de verschillende mogelijkheden op een rijtje te zetten en hen te steunen bij het maken van een keuze (denk aan de huisarts, of **FIOM** of **Siriz** voor online of fysiek contact, hulp en opvang).

Samenwerken

Als mentoren of maatjes een aanvulling op de formele hulpverlening vormen, is er een goede taakverdeling en afstemming nodig tussen alle betrokken professionals en vrijwilligers. Maak afspraken en houd contact met lokale mentorprogramma's waar je studenten warm naar toe kunt begeleiden. Stem regelmatig af tussen school en mentorprogramma om structurele problemen bij studenten bij geldzorgen te bespreken, zodat mentoren daarin getraind kunnen worden (zie ook Voorwaarden). Denk ook aan samenwerking met al bestaande hulpverleningsinstanties rond de student, zoals gezinscoaches, voogden of reclassering.

Voorwaarden

Het is van belang om goed naar de studenten te luisteren en hun voorkeuren in netwerkversterking te volgen en hen zelf doelen te laten stellen (zelfregie). Laat studenten meedenken over wat de school voor hen kan betekenen als het gaat om hun welbevinden. Waar hebben studenten behoefte aan en welke vorm van ondersteuning vanuit de school spreekt hen aan? Breng formele mentorprogramma's in de regio in kaart voor studenten die een mentor buiten het eigen netwerk zoeken.

Verantwoording

De werkwijze is gebaseerd op onderzoek naar weerbaarheid van jongeren[92] en onderzoek naar het versterken van sociale netwerken van jongeren.[93] De tekst van deze werkwijze is meegelezen door Tessa van Giersbergen (Aventus) Wout Bokhorst (Curio Breda) en Jolijn Geerlings (Movisie).

Stimuleren

Financiële educatie

Wat

Studenten beter leren omgaan met geld en voorbereiden op de financiële zelfstandigheid vanaf 18 jaar.

Waarom

Vanaf 18 jaar zijn studenten officieel financieel zelfstandig en kunnen zij abonnementen afsluiten, geld lenen en studiefinanciering en toeslagen aanvragen. Studenten zijn vaak niet goed voorbereid op deze verantwoordelijkheid, wat kan leiden tot betalingsachterstanden en schulden.[94] De afgelopen vijf jaar is het aantal jongeren onder de 24 jaar met schulden met 70% toegenomen.[95] Ook zijn studenten vaak niet op de hoogte van de mogelijkheden van financiële ondersteuning. Zo vraagt één op de drie mbo'ers geen zorgtoeslag of belastingteruggave aan en weten sommige studenten niet dat ze studiefinanciering aan kunnen vragen.[96]

Volgens het Nibud[97] is van belang dat studenten leren:

- inkomsten te verwerven (en de rechten en plichten die daarbij horen kennen)
- hun geldzaken te organiseren (administratie, veilige en adequate betalingen kunnen uitvoeren)
- hun geld verantwoord te besteden (en verleidingen de baas blijven)
- voorbereid te zijn op (on)voorziene gebeurtenissen (sparen en plannen)

Mbo-opleidingen kunnen deze leerdoelen de kern maken van financiële educatie om zo bij te dragen aan de kennis en vaardigheden, houding en motivatie van studenten om doordachte financiële beslissingen te nemen[98] en aan het voorkomen van schulden als (jong)volwassene.[99] Financiële educatie is effectiever wanneer deze structureel is ingebed in het programma[100] en de intensiteit (het aantal lessen) toeneemt.[101]

Hoe

Suggesties voor slb'ers en docenten burgerschap

Financiële educatie

- Gebruik het topic 'geld' van **TestJeLeefstijl** in de les. Dit geeft studenten zicht op hun eigen financiële gezondheid en biedt hen direct adviezen. Docenten zien in de (geanonimiseerde) resultaten welk onderwerp vooral aandacht behoeft in hun klas.
- Bied studenten handvatten om hun uitgavepatronen in kaart te brengen.
- Tip van ROC Amsterdam: verspreid een Excelsheet waarin studenten hun inkomsten en uitgaven kunnen bijhouden. Of wijs op apps waarin dit kan (zoals de app van **Saldobaas**, of **andere apps** om te budgetteren).
- Bespreek het uitgavepatroon van studenten en welke gevolgen bepaalde keuzes hebben voor hun budget. Denk aan roken en (kleine) uitgaven als het thuis laten bezorgen van maaltijden, drankjes en snacks buiten de deur kopen. Integreer dit in bijvoorbeeld reken- of wiskundelessen.
- Laat budgetcoaches workshops in de klas geven (bijvoorbeeld over de overgang 18-/18+).
- Gebruik lespakketten of gastlessen van de **Zorgverzekeringslijn** of **Moneystart**.
- Bied lessen van **Moneyways** waarbij peer educators als rolmodel dienen.
- Besteed aandacht aan de financiële vaardigheden van studenten in het burgerschapsonderwijs, eventueel met gastlessen van **LEF**, **FNVJong** of **CNVJongeren**.
- Wijs studenten op betrouwbare informatie over het omgaan met geld, zoals **Wijzer in geldzaken** (o.a. informatie over studeren en geldzaken), **MoneyFit** (specifiek voor jongeren), of naar overzichtelijke informatie over regelingen en voorzieningen voor mensen met een minimuminkomen (zoals bij de gemeente **Utrecht**).

Financiële zelfstandigheid

- Gebruik de checklist **18 jaar worden: wat moet ik regelen?** en **Bijna 18 Geldplan in de les.**
- Bespreek de tegemoetkomingen waarop studenten recht hebben via het online overzicht **BerekenUwRecht in de les.**
- Laat studenten tijdens de les kennismaken met **online tools** die hulp bieden bij budgetteren en administreren, bijvoorbeeld van **het Nibud.**
- Geef voorlichting over het digitaal aanvragen van bijvoorbeeld zorgtoeslag en over inkomen en wonen, zie bijvoorbeeld **Doe je digiding**.
- Wijs studenten op lokale programma's om meer grip te krijgen op financiën, zoals bijvoorbeeld **Lift je leven!.**
- Oefen zelfredzaamheid van studenten, bijvoorbeeld door het voeren van (telefoon)gesprekken en het aanschrijven van officiële instanties.

Financiële risico's

- Bespreek het gevaar van schulden bij onlineshoppen, achteraf betalen[102] of het kopen op (maandelijkse) afbetaling in de les.
- Maak studenten **mediawijs** door ze bewust te maken van de invloed van reclame, sociale media en andere verleidingen en van de risico's van (online) gokken en crypto's.
- Besteed aandacht aan de risico's van **phishing** en **smishing**.
- Besteed aandacht aan de risico's van zogenaamde **geldezels**, een vorm van digitale criminaliteit.
- Bespreek met studenten hoe ze om kunnen gaan met groepsdruk, bijvoorbeeld aan de hand van de voorstelling **Cashflow**.
- Zie ook de suggesties onder *Voorkomen van schulden* in de werkwijze Steun bij Schulden.

Financiën bij levensgebeurtenissen

- Bespreek in de les het belang van economische zelfstandigheid ook bij life-events,[103] bijvoorbeeld bij samenwonen en kinderen krijgen.
- Bespreek wat het groot brengen van een kind kost met de **rekentool Wat kost een kind?**
- Denk met studenten na over hoe de zorg voor kinderen en werken (nu of later) te combineren is en voor hoeveel kinderen zij de zorg aankunnen.
- Bespreek met studenten het risico als alleenstaande ouder in armoede terecht te komen (Zie **Nu Niet Zwanger** in de werkwijze Gezondheid). Heb ook aandacht voor zaken met betrekking tot erkenning en ouderlijk gezag van de vader en in geval van scheiding de omgangsregeling en alimentatie, zodat beide ouders financieel verantwoordelijk blijven voor de kinderen.

Samenwerken

Er is een breed aanbod van interactieve en doelgroepgerichte werkwijzen om studenten in de school te voorzien van financiële educatie. Stem binnen de school af welke ondersteuning van buitenaf nodig is en welke aspecten van financiële educatie in het eigen curriculum worden opgenomen. Betrek de gemeente bij financiële educatie en maak afspraken over budget voor educatie, gastlessen en inloopspreekuren binnen de school.

"Soms het wel lastig dat ik geen goed voorbeeld heb in het omgaan met geld."

Student (ROC Zadkine, Rotterdam)

Voorwaarden

Financiële educatie om zelfstandigheid te bevorderen is effectief als het voorziet in een combinatie van kennis en vaardigheden en wanneer er aandacht wordt besteed aan de houding en het geloof in het eigen kunnen van studenten.[104] Ook is het belangrijk dat financiële educatie structureel terugkomt gedurende het studiejaar, en niet eenmalig middels bijvoorbeeld een gastles.[105] Bespreek met studenten wat het beste aansluit bij wat zij zelf relevant vinden. Bespreek met collega's naar welke apps, websites en lesprogramma's het beste verwezen kan worden.

Verantwoording

Voor deze werkwijze hebben we websites, apps, gastlessen en andere initiatieven in het land geïnventariseerd. Deze zijn niet allemaal onderzocht op hun effectiviteit. De tekst in deze werkwijze is meegelezen door Ad Ruinard (STC Group), Aisa Amagir (Hogeschool van Amsterdam), Betul Keskin en Anita de Moor (Kennispunt MBO Burgerschap) en Annette Groen (Nibud).

Participatie versterken

Wat

Investeren in het meedoen van studenten aan het maatschappelijke leven op het gebied van vrijetijdsbesteding, opleiding en arbeid.[106]

Waarom

Geldgebrek, stress en schaamte belemmeren de actieve deelname van studenten aan de samenleving, zoals het ontmoeten van andere mensen of deelname aan sportieve of culturele activiteiten en het hebben van een bijbaan.[107] De uitsluiting die studenten daardoor ervaren heeft een negatief effect op gedrag, gezondheid, welbevinden en (school)prestaties en vergroot de kans op armoede in de toekomst.[108] Het is daarom van belang om studenten te stimuleren om naar vermogen deel te nemen aan de samenleving. Aandacht in de opleiding voor het voorbereiden op werk helpt de overgang van opleiding naar werk goed te laten verlopen.

Participeren op verschillende niveaus

Welke vorm van participatie bijdraagt aan het welzijn, de ontwikkeling en de bestaanszekerheid van studenten verschilt per individu.[109] **De Participatieladder** [110] onderscheidt verschillende treden in maatschappelijke participatie:

1) doorbreken van isolement,
2) (durven) aangaan van sociale contacten,
3) deelname aan georganiseerde activiteiten,
4) onbetaald werk verrichten,
5) betaald werk met ondersteuning verrichten en
6) zelfstandig inkomen verdienen door werk.

Zolang studenten nog geen startkwalificatie (een opleiding op minimaal havo of mbo-2-niveau) hebben behaald, is structureel werk nog niet aan de orde, maar heeft het volgen en afronden van een opleiding prioriteit.

Hoe

Suggesties voor slb'ers en docenten

Wereld vergroten

- Help studenten te participeren bij sportieve en culturele activiteiten. Denk daarbij ook aan voorwaarden als kleding en vervoer (zie de werkwijze Financiële en materiële steun en de bijlage Overzicht fondsen).
- Laat studenten een (kort) **Maatschappelijke Diensttijd-traject** volgen op basis van hun eigen interesses om zich te ontwikkelen buiten school.
- Laat studenten kennismaken met verschillende kunstdisciplines (zoals dans, muziek en mode) en breng culturele instellingen in de school. **Stichting Kunstzinnige Vorming Rotterdam** bijvoorbeeld, biedt workshops en lessenseries op het mbo. **CJP** biedt cultuureducatie in de school en biedt de **MBO card** waarmee studenten gratis of met korting naar een museum of theater kunnen.

Bijbaan zoeken

- Stimuleer studenten een betaalde bijbaan te zoeken, en bespreek met hen hoe zij de balans kunnen bewaken tussen werk en opleiding. Wijs studenten ook de weg naar financiële ondersteuning (zie de werkwijze Financiële en Materiële steun) als aanvulling op hun inkomsten.
- Nodig een studentenuitzendbureau uit om in de klas uitleg te geven over vacatures en solliciteren.
- Ga in gesprek met de gemeente: bij het organiseren van evenementen kan de gemeente vacatures eerst binnen het ROC uit zetten om studenten te laten solliciteren.
- Breng statushouders in contact met de klantmanager van de gemeente om hen te helpen zoeken naar een bijbaan.

Suggesties voor docenten LOB

Voorbereiden op werk

- Begeleid studenten in het proces van solliciteren (vacatures zoeken, cv's en sollicitatiebrieven opstellen, gesprekken voorbereiden), gebruik bijvoorbeeld de serious game van **PlayToWork** die mbo'ers op basis van hun interesses en diploma's matcht met vacatures voor een (bij)baan.
- Vraag docenten Nederlands in de les sollicitatiebrieven op te stellen en oefen vervolgens sollicitatievaardigheden in rollenspellen.
- Besteed aandacht aan werknemersvaardigheden zoals houding en gedrag en nodig het werkveld (en stage-instellingen) uit om iets te komen vertellen over hun sollicitatieprocedure en wat zij hierbij belangrijk vinden.
- Help studenten, ook als voorbereiding op stage en werk, beter te switchen tussen de codes van hun leefwerelden op school, straat en thuis, bijvoorbeeld door het inzetten van de **Transformatieve school**.[111]
- Besteed aandacht aan hoe studenten secundaire arbeidsvoorwaarden kunnen benutten en hoe ze een loonstrook moeten lezen. Zie bijvoorbeeld de stimuleringsregeling Fit, Veilig en Gezond Werken van de **Gezonde School**.
- Besteed extra aandacht aan de loopbaan van laatstejaarsstudenten door middel van beroepenprogramma's en **spellen**. Zie bijvoorbeeld het beroepenprogramma **KUNST/WERK** opgezet door ROC Zadkine en Museum Boijmans Van Beuningen gericht op een betere aansluiting tussen het mbo en de culturele sector.

Samenwerken

Investeer in netwerken van werkgevers om het aanbod van (bij)banen te vergroten die aansluiten bij de opleiding van de student. Investeer lokaal in het bieden van garanties op werk.

Voorwaarden

Beslis niet over, maar mét studenten en geef hen keuzemogelijkheden. Sluit aan bij de interesses en ambities van studenten bij het zoeken naar manieren om te participeren.

"Omdat ik geen geld had, kon ik vaak niet mee met mijn vriendinnen of als we met de klas iets gingen doen en dat was gewoon kut."

Student (ROC Nijmegen)

Verantwoording

De tekst in deze werkwijze is meegelezen door Betul Keskin en Anita de Moor (Kennispunt MBO Burgerschap).

Gezondheid bevorderen

Wat

Het bevorderen van een leefstijl die eraan bijdraagt dat studenten gezond en weerbaar zijn.

Waarom

Als gevolg van de stress als gevolg van armoede, leven studenten met geldzorgen gemiddeld minder gezond dan anderen:[112] zij eten ongezonder, sporten, bewegen en slapen minder[113] en vertonen meer risicogedrag (zoals verslaving aan alcohol, drugs, gamen en gokken).[114]
De gevolgen van een minder gezonde leefstijl zijn ingrijpend. Zo hebben studenten een groter risico op: overgewicht of obesitas,[115] gezondheidsproblemen op latere leeftijd en een lagere levensverwachting.[116] Onvoldoende slaap beïnvloedt de concentratie, stemming en geheugen[117] en daarmee het goed functioneren op school, stage of leerwerkplek. Ongeplande zwangerschappen vergroten het risico op ongunstige zwangerschapsuitkomsten en op de intergenerationele overdracht van armoede. Hoewel fysieke activiteiten (in en buiten school) op alle leefgebieden bij kunnen dragen aan de gezondheid en het tegengaan van maatschappelijke uitsluiting van jongeren,[118] is school de plek waar jongeren het meeste zitten.[119]
De basis voor een gezond lichaam wordt gelegd door de stress te reduceren en door aandacht te besteden aan gezond eten, regelmatig bewegen, voldoende slaap en verminderen van risicogedrag.[120] Werken aan de weerbaarheid van studenten (het versterken van sociale vaardigheden, zelfregie, zelfregulatie en een positieve identiteit) draagt bij aan het omgaan met tegenslagen, het weerstaan van verleidingen en het voorkomen en verminderen van schulden.[121]
De samenhang tussen geldzorgen, gezondheid en weerbaarheid maakt de vitale dimensie van burgerschap zeer relevant.

Hoe

Suggesties voor slb'ers

Stress reduceren

- Toon begrip voor studenten en check of de basis op orde is: financiën, voeding, huisvesting, veiligheid, gezondheid en participatie (zie werkwijze Vertrouwen).
- Leg uit dat stress **ziek** kan maken, waardoor mensen slecht slapen, hartkloppingen of misselijkheid kunnen ervaren[122] en dat (matig intensief) sporten en bewegen je lichaam helpt om beter met **stress** en angst om te gaan.
- Verwijs studenten naar zorgprofessionals voor ondersteuning bij het wegnemen van acute oorzaken van stress (zie werkwijze Financiële en materiële steun).

Suggesties voor opleidingsmanagers

Een gezonde schoolomgeving

- Laat studenten als onderdeel van de les checken hoe gezond hun leefstijl is: **TestJeLeefstijl**.
- Zorg voor en handhaaf een rookvrije zone in en rond de locatie van de school.
- Zorg voor een **gezonde schoolkantine** met goedkope gezonde producten.
- Voorkom stilzitten en stimuleer bewegen voor, tijdens en na school.[123] Bied tussentijdse beweegmomenten in de klas (**bewegend leren**, **actief meubilair**), en bijvoorbeeld **outdoor learning**. Zorg voor actieve pauzeactiviteiten en sportfaciliteiten en neem sporten en bewegen op als onderdeel van het curriculum. Tip van ROC Nijmegen: schrijf op elke traptrede hoeveel calorieën je verbrandt bij betreden van die tree.
- Bied ouders van 18-minners informatie over de begeleiding van hun puber in het voorkomen van ongezond gedrag (zie de Trimbos instituut **website**) en wijs hen op de **drugsinfo-test** om in beeld te krijgen wat zij weten van het drugsgebruik van hun kind.

Suggesties voor docenten (sport, burgerschap)

Regelmatig bewegen

- Zorg voor kennis over en bewustwording van gezond en veilig bewegen, als onderdeel van vitaal burgerschap.
- Breng studenten in contact met de lokale buurtsportcoach die hen kan adviseren en ondersteunen bij het vinden van passende beweegactiviteiten, bijvoorbeeld gratis ontspannende (wandelen) en inspannende (hardlopen, fitness) activiteiten of lokale activiteiten als straatvoetbalcompetities en freestyle running of een **urban dance ground**.
- Bespreek of en stimuleer dat studenten lid zijn van een sportvereniging of deelnemen aan informele sportactiviteiten.
- Ondersteun studenten voor wie geld een belemmering is om te sporten en bewegen bij een aanvraag bij het **Jeugdfonds Sport en Cultuur** (voor studenten tot 18 jaar). Zorg dat meerdere professionals in het ROC intermediair zijn voor deze fondsen (zie werkwijze Financiële en materiële steun) en verwijs studenten door naar deze intermediairs.
- Zorg dat zitgedrag in de lessen afgewisseld wordt met beweegmomenten.[124]

Gezond eten

- Leg met opleidingen in de sector Voedsel, Groen en Gastvrijheid een eigen **moestuin** aan en kook er maaltijden van die mee naar huis kunnen.
- Zorg voor mogelijkheden om makkelijk water te kunnen drinken in de school.
- Bied voedseleducatie aan in kook- en smaaklessen en laat studenten in opdrachten ervaren hoe zij van weinig geld gezond kunnen eten.

Voldoende slapen

- Stimuleer dat studenten een vast dagritme hanteren: elke dag op hetzelfde moment opstaan, naar bed gaan en op vaste tijden eten.
- Geef tips om te kunnen ontspannen, zodat studenten beter kunnen slapen. Bijvoorbeeld voldoende daglicht, beweging en rust,[125] 's avonds geen beeldscherm, koffie, nicotine, suiker, maar wel lezen, wandelen, douchen, thee of melk drinken.

Weerbaarheid vergroten

- Besteed aandacht aan het welbevinden van studenten, bijvoorbeeld door de **Happyles** (Trimbos instituut) of **Effectief werken aan welbevinden in het mbo** (Gezonde School).
- Vergroot de **weerbaarheid** van studenten door aandacht te besteden aan het zelfvertrouwen en zelfregie door hun aannamen over henzelf te bevragen en kleine successen te benoemen.
- Verwijs studenten naar een weerbaarheidstraining op school of in de regio, bijvoorbeeld naar **Lifegoals sportprogramma's** waarin er gewerkt wordt aan zelfvertrouwen en persoonlijke ontwikkeling, en waarbij studenten in contact komen met anderen. [126]

Bewuste zwangerschap

- Gebruik bij entreeopleidingen het lespakket **Lang Leve De Liefde**, dat aandacht besteedt aan preventie van onbedoelde zwangerschappen en veilig vrijen.
- Geef jongeren voorlichting over **veilige en gezonde seks**. Wijs vrouwelijke studenten (tot 21 jaar) op de **Girls Talk** groepsessies, waar zij hun weerbaarheid kunnen vergroten ter voorkoming van seksuele grensoverschrijding en onbedoelde zwangerschap, en mannelijke studenten (tot 18 jaar) op **Make a move**.
- Maak mannelijke studenten bewust van hun **verantwoordelijkheid** bij het voorkomen van ongewenste zwangerschap (elke ongewenste zwangerschap begint met een **ongewenste zaadlozing**)[127] en van hun (financiële) zorgplicht als er kinderen komen.
- Ga met studenten in gesprek over seksualiteit, anticonceptie en kinderwens en wat een zwangerschap in deze fase van hun leven voor hen zou betekenen. Help zo zorgen dat zwangerschap hen niet overkomt, maar een eigen bewuste keuze is. Zie **Nu niet zwanger** en dit **filmpje**.

Samenwerken

Benut de opleidingen die je in huis hebt bij het uitdragen van een gezonde leefstijl, bijvoorbeeld in de sectoren Zorg, Welzijn en Sport en Voedsel, Groen en Gastvrijheid en wellicht ook ICT en Creatieve industrie en studenten van de entreeopleiding.
Zorg voor korte lijnen naar de buurtsportcoach of de sport- en beweeg/gezondheidsmakelaar, en benut deze actief.

Voorwaarden

Leefstijleducatie vraagt om een structurele aanpak om stap voor stap een gezonde leefstijl van studenten te bevorderen. Overweeg om aan te sluiten bij projecten zoals de **Gezonde School** waarbij gezondheidsthema's als Bewegen en sport, Voeding, Slaap, Welbevinden en Roken, Alcohol- en drugspreventie aandacht krijgen. Gebruik de kennis van de Gezonde School-adviseurs van de GGD'en en onderzoek de mogelijkheden voor financiële ondersteuning voor het invoeren van het Gezonde School programma.

Om een duurzame gedragsverandering te realiseren is het van belang om studenten te betrekken bij gezondheidsinterventies[128] zodat zij beter in staat zijn doelen te stellen en gezonde keuzes te maken.[129] Het helpt als het team het goede voorbeeld geeft met gezond eten, sporten en niet roken.

"De studentcoördinator begreep mij gewoon, dat was heel fijn en ik was zo blij toen ze zei: ik ga dat voor jou regelen. Toen kon ik mee doen met een speciaal programma van school voor een gezonde levensstijl."

Student (ROC Nijmegen)

Verantwoording

Deze tekst is gebaseerd op informatie van verschillende kennisinstellingen.
De tekst in deze werkwijze is meegelezen door Martijn Sobels (Gezonde School), Laura Butselaar (Kenniscentrum Sport & Bewegen) en Suzette Barron (Zadkine Startcollege).

Samenwerken met ouders

Wat

Het samen met ouders helpen voorkomen of oplossen van geldzorgen bij de student.

Waarom

In de overgangsfase richting volwassenheid[130] kunnen veel financiële problemen ontstaan. Dat gebeurt vooral als de student 18 jaar wordt en/of het ouderlijk huis verlaat.[131] Of als een student op niveau 3 of 4 de opleiding niet afrondt en daardoor de studiefinanciering volledig moet terug betalen.[132] Studenten die de opleiding zonder diploma verlaten zijn bovendien onvoldoende gekwalificeerd voor het kansrijk betreden van de arbeidsmarkt, wat een extra risico op financiële problemen in de toekomst met zich meebrengt.[133] Dat maakt ook het betrekken van ouders bij opleiding- en beroepskeuzes relevant.
Ouders en school hebben beiden als doel om bij te dragen aan het toekomstperspectief van jongeren.[134] Ouders kunnen een belangrijke rol vervullen in het bevorderen van de motivatie en studievoortgang van hun kind (en daarmee in preventie van schooluitval).[135] Ook kunnen ouders bijdragen aan het voorkomen van of vroegtijdig ingrijpen bij financiële problemen. Ouders (en/of andere belangrijke volwassenen rond de student) hebben hierin informatie van en samenwerking met de opleiding nodig. Mbo-opleidingen vinden het soms echter ingewikkeld om ouders te informeren en betrekken, zeker als de student 18 jaar of ouder is. De begeleidende rol van ouders eindigt echter niet als hun kind volwassen wordt. In tegendeel: ouders worden geacht tot hun kind 21 jaar is financieel bij te dragen aan diens studie en levensonderhoud (artikel 395a boek 1 Burgerlijk Wetboek).
Mbo-opleidingen die samenwerken met ouders (ook van 18-plussers) faciliteren ouders voor het begeleiden van hun kind en bewijzen daarmee hun studenten een dienst.

“De maatschappij vindt dat je als je 18 bent zelfredzaam moet zijn. Maar blijf ouders betrekken ook op het vmbo en mbo en werk met hen samen. De ouder bepaalt niet voor het kind, maar het is misschien wel goed om advies van de ouders te krijgen.”

Een moeder (ROC Zadkine, Rotterdam)

Hoe

Suggesties voor opleidingsmanagers

Creëer een heldere basis[136]

- Laat studenten en ouders weten dat je geen specifieke informatie deelt over de student (over prestaties, verzuim, gedrag) met ouders zonder dat de student hiervan op de hoogte is en het hiermee eens is (ongeacht de leeftijd van de student).
- Organiseer ouder-studentbijeenkomsten waarbij studenten standaard aanwezig zijn en een actieve rol hebben (de organisatie op zich nemen, hun voortgang presenteren).
- Laat studenten en ouders weten (bijvoorbeeld tijdens het intakegesprek of via een automatisch bericht vlak voor hun 18e verjaardag) dat de opleiding vanaf de 18e verjaardag hun ouders blijft informeren en uitnodigen voor ouder-studentactiviteiten, tenzij de studenten aangeven dat ze dit niet willen.
- Laat ouders weten op welke manier de school beschikbaar is voor hun vragen.
- Accepteer (zeker bij uitwonende studenten of studenten vanaf 21 jaar) dat zij soms niet de ouder, maar een andere belangrijke volwassene (partner, familielid) betrekken bij hun schoolloopbaanontwikkeling en financiële zaken.

Suggesties voor opleidingsmanagers en intakers

Bied een goede start[137]

- Bied studenten en ouders basale informatie over studeren aan het mbo. Zie bijvoorbeeld **Ouders en Onderwijs**.
- Deel de brochure **Schoolkosten in het mbo** van de MBO Raad uit aan studenten én ouders, bijvoorbeeld bij open dagen en intakegesprekken en plaats ook de link naar deze brochure in de (digitale) nieuwsbrief aan ouders en op de website (zie ook werkwijze Steun bij studiekosten). Tip van de Noorderpoort (Groningen) en Aventus (Apeldoorn, Deventer, Zutphen): Zorg voor een ouderportal waarin ouders alle informatie kunnen vinden die nodig is aan de start van de opleiding (boeken, studiefinanciering etc.).
- Bied alle ouders daarnaast een flyer met informatie over mogelijkheden voor financiële steun in school en de contactgegevens van zorgprofessionals die hierbij kunnen helpen (zie ook de werkwijze Herkennen en bespreken). Tip van ROC Nijmegen: informeer aspirant-studenten en hun ouders op voorlichtingsavonden ook over het mbo-studentenfonds.
- Bespreek bij de intake de financiering van de opleiding met student en ouder (‘*Ben jij/bent u op de hoogte van de kosten van de opleiding en van de mogelijkheden van de studiefinanciering? Zijn er (financiële) belemmeringen bij het volgen van de opleiding?*’).
- Bespreek bij de intake de opleidingskeuze met student en ouder (‘*Wat maakt dat jij/u dit een passende opleiding vindt? Welk beeld heb jij/u bij het beroep waarvoor wordt opgeleid? Hoe zie jij de rol van je ouders/hoe ziet u uw rol in de begeleiding van uw kind bij de opleiding?*’).

Suggesties voor opleidingsmanagers en slb'ers

Stimuleer thuisbetrokkenheid138

- Moedig studenten aan om een ouder (of andere volwassene) mee te nemen naar open dagen en student-ouderbijeenkomsten.
- Informeer ouders over de opleiding en het toekomstig beroep van hun kind. Dat helpt hen om thuis hierover in gesprek te gaan.
- Houd contact met ouders via ouder-studentactiviteiten, waar studenten hun ouders een beeld geven van hun opleiding en toekomstig beroep. Dat helpt ouders en studenten om hierover in gesprek te gaan thuis en helpt ouders om trots te zijn op hun kind.
- Vraag ouders hoe de opleiding hen kan faciliteren in het stimuleren van hun kind.
- Bied ouders informatie over wat er verandert in de financiën als hun **kind 18 jaar wordt**.
- Zoek samen met de student naar ondersteuning in diens netwerk - of naar een mentor of peercoach - als blijkt dat de ouders deze rol niet kunnen vervullen (zie werkwijze Sociale en mentale steun).

Suggesties voor slb'ers en zorgprofessionals

Voorkom problemen

- Zoek (na overleg met de student) vroegtijdig contact met ouders als er op school of stage zorgen zijn over de studievoortgang, aanwezigheid, motivatie of financiële situatie van de student.
- Zoek contact met de student en diens ouders bij veelvuldig ziekmelden en bepaal wie dat het beste kan doen: de slb'er, de verzuimmedewerker of de jeugdarts of -verpleegkundige (zie de **M@zl-methodiek**: Medische Advisering van de Ziekgemelde Leerling).
- Bespreek bij het beëindigen van de studie met student én ouder het belang van het stopzetten van het OV-reisproduct en bij vroegtijdig stoppen de financiële consequenties daarvan (zie ook de werkwijzen Steun bij studiekosten). Verwijs desgewenst naar een zorgprofessional.

Samenwerken

De slb'er zal het aanspreekpunt vormen voor en het meest contact hebben met ouders. Soms hebben anderen in het team een betere vertrouwensrelatie met een student dan de studieloopbaanbegeleider. Het is daarom van belang dat de andere professionals in de school en op de stage de studieloopbaanbegeleider op de hoogte brengen van behoeften van een student.
Neem ook de zorgprofessionals mee in de samenwerking die je met ouders en student aangaat.

Voorwaarden

De manier waarop samengewerkt wordt met ouders, vergt een opleidingsbreed beleid, gebaseerd op een heldere visie op dit thema. Dat betreft zowel de algemene samenwerking met ouders als specifiek ook de samenwerking rond het voorkomen van financiële problemen.

Verantwoording

Deze werkwijze is gebaseerd op onderzoek over[139] en daarop gebaseerde praktijk in[140] samenwerken met ouders in het mbo en op samenwerken met ouders rond armoede in het vo.[141]

De tekst in deze werkwijze is meegelezen door Lisa Boonk (ROC van Twente) en Annette Diender (zelfstandig ondernemer).

Bijlagen

Signaleringslijst geldzorgen bij studenten

Geldzorgen zijn lastig te signaleren. Geldzorgen zijn soms niet zichtbaar omdat studenten er veel aan gelegen is om naar buiten toe niet te laten blijken hoe benard hun situatie is. Aan de andere kant kunnen aan vermeende signalen van geldzorgen ook heel andere redenen aan de gedragingen ten grondslag liggen. Het is waarschijnlijk dat als sprake is van geldzorgen een combinatie van onderstaande signalen zichtbaar zijn. Ga bij een vermoeden van geldzorgen - respectvol en voorzichtig – het gesprek hierover aan (zie de werkwijze Herkennen en bespreken).

Signalen bij studenten

Studenten die geldzorgen hebben kunnen:

beperkt participeren

- niet over de vereiste leermiddelen beschikken op de opleiding
- over onvoldoende leermiddelen beschikken om huiswerk te maken (computer of internet)
- vaak afwezig zijn, te laat komen, spijbelen
- een achterstand hebben in schoolwerk of huiswerk niet maken
- niet naar de opleiding van keuze vanwege reis- en/of studiekosten
- afwezig zijn bij activiteiten en excursies op de opleiding
- in sociaal isolement verkeren en geen of een beperkt steunend netwerk hebben
- geen lid zijn van clubs of verenigingen, nooit op vakantie gaan

een slechte persoonlijke verzorging hebben

- vaak dezelfde, kapotte, slecht passende of niet seizoen-adequate kleding
- geen sportkleding of winterjas hebben óf doorschieten in dure aanschaf
- zonder ontbijt en/of lunch(geld) naar de opleiding komen
- een onverzorgd uiterlijk en gebit hebben, overgewicht, onfrisse lichaamsgeur

gedrags- en ontwikkelingsproblemen hebben

- concentratieproblemen hebben, chaotisch, paniekerig en/of gespannen zijn
- geregeld hoofdpijn hebben en/of een vermoeide indruk maken
- een stille of teruggetrokken houding of juist een kort lontje hebben
- een laag zelfbeeld, minderwaardigheids- of schaamtegevoelens hebben of faalangstig zijn
- alcohol en/of drugs gebruiken
- verkeerde vrienden, (kleine) criminaliteit (waaronder drugs gerelateerde vergrijpen)

Signalen bij 18-plussers

Als studenten:
- veel werken en/of veel verschillende bijbaantjes hebben
- zorgkosten vermijden en/of betalingsachterstand hebben bij de zorgverzekering
- niet naar de tandarts gaan
- achterstand hebben in het collegegeld en/of hoge lening bij DUO
- overige schulden hebben
- hun studie niet afronden

Risicogroepen

Geldzorgen komen relatief veel voor bij studenten die:
- vluchtelingen of statushouders zijn
- licht verstandelijk beperkt en/of laaggeletterd zijn
- een slechte beheersing van de Nederlandse taal hebben
- (chronisch) ziek zijn, of een chronisch zieke ouder of partner hebben
- ex-gedetineerd zijn
- kinderen hebben
- ouders hebben met weinig geld (na ontslag, faillissement, echtscheiding, ziekte of detentie)
- ouders hebben die niet betrokken zijn bij hun opleiding

Risicomomenten en -situaties

Als studenten:
- achttien jaar worden (financiële verantwoordelijkheid)
- zelfstandig gaan wonen
- een opstapeling van meerdere problemen hebben of onrust en instabiliteit in de thuissituatie
- de opleiding (dreigen te) verlaten voor deze is afgerond

Deze signaallijst is gebaseerd op: Sociaal Wijkteam Zwolle: waaier financiële krapte / NJi: Beschermende en risicofactoren / de Kern: signalenkaart armoede / de Vonk: signalenkaart armoede / Kinderombudsman (2017), bijlage 14 omgevingsvoorwaarden / NIBUD-facsheet-2018 / Madern & van der Meulen (2019). Zie ook **Armoede signaleren en bespreekbaar maken** (NJi).

Studiekosten en studiefinanciering

NB Deze informatie is inzichtelijk weergegeven voor studenten en ouders in de brochure **Schoolkosten in het mbo** van de MBO Raad.

Studiekosten

Leermiddelen
Studenten moeten zelf zorgen voor leermiddelen die nodig zijn om de lessen voor te bereiden, zoals een laptop, boeken, werkkleding, licenties (e-learning), readers, schriften en mappen. Mbo-scholen zijn verantwoordelijk voor de basisuitrusting en de overige benodigde leermiddelen die hun studenten nodig hebben om het onderwijs te volgen en examens te doen. Denk bij een basisuitrusting aan bijvoorbeeld computers, kopieerapparaten en gereedschap. Denk bij bijzondere leermiddelen bijvoorbeeld aan koksmessen en kappersscharen. Zie **servicedocument schoolkosten**. Het leerbedrijf waar de student stage loopt voorziet in de basisuitrusting en gereedschappen die het de student mogelijk maken om stage te lopen. In specifieke gevallen kan het leerbedrijf aan de student vragen, tegen een (gedeeltelijke) vergoeding, zelf te beschikken over een deel van de basisuitrusting. Studenten kunnen er ook voor kiezen hun eigen bijzondere leermiddelen aan te schaffen.

Les- en cursusgeld
Mbo-studenten die een Beroeps Opleidende Leerweg (BOL) volgen, zijn vanaf het studiejaar dat zij 18 jaar zijn (peildatum 1 augustus) verplicht om **lesgeld** te betalen. Deeltijdstudenten en studenten die de Beroeps Begeleidende Leerweg (BBL) volgen, betalen **cursusgeld**. De hoogte van het bedrag wordt jaarlijks vastgesteld en is afhankelijk van het niveau waarop de opleiding wordt gevolgd. Het cursusgeld wordt geïnd door de onderwijsinstelling, die ook bepaalt of in termijnen kan worden betaald en wat de procedure is als de student niet bijtijds betaalt.
Het lesgeld wordt geïnd door DUO. Als het bedrag niet in één keer voldaan kan worden, kan een betaling in negen termijnen, of betaling door een ander worden aangevraagd. Bij het achterblijven van de betaling volgt een betalingsverzoek. Als dan niet betaald wordt volgt een herinnering, een aanmaning en uiteindelijk wordt het Centraal Justitieel Incassobureau ingeschakeld die de schuld vordert.
NB: Bij een vroegtijdige uitschrijving (voor 1 mei) kan de student in bepaalde gevallen (bijvoorbeeld bij diplomering, ziekte of overstap naar BBL) voor het einde van het studiejaar een teruggave van het lesgeld aanvragen. Studenten die op grond van hun verblijfsdocument geen recht hebben op studiefinanciering (bijvoorbeeld studenten uit Oekraïne) kunnen bij DUO kwijtschelding van lesgeld aanvragen.

Vrijwillige bijdrage
Een opleiding die extra activiteiten (bijvoorbeeld excursies) en diensten aanbiedt die niet nodig zijn om de opleiding te volgen of het diploma te behalen, kan daarvoor een vrijwillige bijdrage vragen. Studenten (of hun ouders) kunnen ervoor kiezen om niet van deze diensten gebruik te maken of niet aan de activiteiten deel te nemen.

Verborgen kosten
Daarnaast maken studenten (of hun ouders) kosten om een studie te kunnen volgen die niet expliciet genoemd worden, zoals reiskosten of het hebben van een fiets en representatieve kleding, zeker bij stages. Deze kosten zijn voor de studenten (of hun ouders).

Studiefinanciering

BOL-studenten en duale studenten hebben vanaf hun 18e recht op studiefinanciering, die bestaat uit verschillende onderdelen:

- Een basisbeurs: de hoogte hiervan is afhankelijk van of de student thuis- of uitwonend is.
- Een aanvullende beurs: of de student hiervoor in aanmerking komt is afhankelijk van de hoogte van het inkomen van de ouders.
- Een lening: studenten kunnen een studielening aangaan bij DUO.
- Een **OV-reisproduct**: een korting of volledige vergoeding van de ov-kosten voor studenten, met een keuze voor een week- of weekendproduct. Het OV-reisproduct kan aangevraagd worden zodra de student met de opleiding begint, dus ook als de student 16 of 17 jaar is. Als de opleiding is afgerond moet dit reisproduct worden stopgezet, anders wordt een **boete** in rekening gebracht voor elke halve maand dat het reisproduct doorloopt.[142]

Het recht op een beurs geldt maximaal 4 jaar en het recht op een OV-reisproduct maximaal 7 jaar. Bij vertraging wegens medische omstandigheden kan een verlenging met een jaar worden aangevraagd.

NB Mbo-studenten onder de 18 jaar die wegens geldgebrek geen leermiddelen kunnen kopen, kunnen via hun opleiding geld aanvragen uit het mbo-studentenfonds (zie ook werkwijze Financiële en materiële steun).

Gift, prestatiebeurs of lening
Een lening moet door studenten met rente worden terugbetaald. Voor studenten bij een entree- of niveau 2 opleiding zijn de overige hierboven genoemde producten een gift.[143] Voor studenten op niveau 3 en 4 zijn de basisbeurs, aanvullende beurs en reisproduct een prestatiebeurs. Ze worden omgezet in een gift als de student binnen 10 jaar een diploma behaalt. Als dat niet lukt moet de student dit geld terug betalen. Bij **bijzondere omstandigheden** kan de prestatiebeurs via de mbo-opleiding worden omgezet in een gift.

Deeltijd en BBL studenten
Deeltijdstudenten en studenten die een opleiding via de Beroeps Begeleidende Leerweg (BBL) volgen, hebben geen recht op studiefinanciering of een OV-reisproduct, omdat er bij hen vanuit wordt gegaan dat zij inkomen uit werk hebben.

Specifieke groepen
Voor sommige groepen is een aanvullende toeslag beschikbaar
- Een **eenoudertoeslag**: een aanvullende studiefinanciering voor studenten die zonder partner de verantwoordelijkheid dragen voor een kind (waarvoor zij de kinderbijslag ontvangen).
- Studietoeslag voor **studenten met een beperking**: een toelage via de gemeente voor studenten (vanaf 15 jaar) die als gevolg van een beperking niet in staat zijn zelf bij te verdienen.
- **Studiefinanciering in het buitenland**: regelingen voor studenten (verschillend per land) die hun opleiding geheel of gedeeltelijk in het buitenland volgen.

Overzicht fondsen

In onderstaand overzicht zijn landelijke fondsen benoemd die voorzieningen voor studenten financieel mogelijk maken en acute noden opvangen. Op lokaal en regionaal niveau zijn vaak aanvullende mogelijkheden (zie ook **Bijstand blues** of bijvoorbeeld **Extraatje010**).

Ondersteuning bij studiekosten

- **Mbo-studentenfonds** ondersteunt studenten bij de aanschaf van leermiddelen. Dit betreft studenten onder de 18 jaar waarvan de ouders in de schuldsanering, onder bewindsvoering of curatele geplaatst zijn. En het betreft 18+-studenten met studievertraging als gevolg van persoonlijke omstandigheden (zoals ziekte, handicap, mantelzorg, zwangerschap of bevalling). Een professional van het zorg- of plusteam van de betreffende mbo beoordeelt de aanvragen.

- **Nationaal Fonds Kinderhulp** biedt ook financiële ondersteuning aan jongeren tussen de 18 en 21 jaar op het gebied van wonen (meubilair), leermiddelen (boeken, studiematerialen, laptopvouchers), kleding (fashion cheques), sportlessen en vervolgstudie. Onderwijsinstellingen kunnen als intermediair fungeren en vergoedingen aanvragen.

- **Tesselschade Studiefonds** biedt vrouwen financiële ondersteuning bij studiekosten. De aanvraag moet voorafgaand aan de uitgaven worden ingediend. De website maakt ook melding van regionale fondsen die studiekosten vergoeden.

- **Jongeren Perspectief Fonds** biedt jongeren tussen de 18 en 27 jaar ondersteuning bij hun schulden. Middels intensieve begeleiding en het saneren van schulden, werkt dit fonds met jongeren aan hun toekomst. Jongeren leveren een maatschappelijke tegenprestatie.

- **Stichting Leergeld** stimuleert meedoen van jongeren tot 18 jaar op het gebied van onderwijs, sport, cultuur en welzijn. Deze stichting biedt vergoedingen voor schoolspullen, muziekles of lidmaatschap sportvereniging, sportkleding en attributen. De aanvragen moeten door ouders worden gedaan.

- **Neeltje Buis Studiefonds** verstrekt financiële tegemoetkomingen voor mensen (18+) die door omstandigheden uit zijn gevallen en weer een diploma willen halen.

- **Fonds Bijzondere Noden** biedt in enkele gemeentes (o.a. Almere, Amsterdam, Enschede, Rotterdam) ondersteuning aan studenten met acute financiële problemen.

Overige ondersteuning

- **Jeugdfonds Sport & Cultuur** (tot 18 jaar) en **Volwassenenfonds Sport en Cultuur** (vanaf 18 jaar) stimuleert ontwikkelkansen van jongeren op sportief en creatief gebied. Het fonds biedt vergoeding voor contributie of lidmaatschapsgeld en materialen (sportkleding en attributen). Door het fonds erkende intermediairs kunnen de aanvragen doen. Professionals die betrokken zijn bij begeleiding of scholing van jongeren kunnen zich aanmelden als intermediair.

- **CJP biedt mbo-studenten** *(tot 30 jaar) een gratis cultuurkaart aan, waarmee studenten culturele activiteiten (zoals naar de bioscoop of een concert) kunnen doen.*

- **Stichting Jarige Job** heeft haar leeftijdsgrens uitgebreid en geeft een bioscoopbon aan jarige jongeren van 15 tot 18 jaar.

- **Stichting Sportspullenbank** zamelt tweedehandssportkleding en – materialen in en stelt deze beschikbaar aan mensen die te weinig geld hebben om zelf sportspullen te kopen.

- **Stichting Urgente Noden Nederland** biedt steun bij urgente financiële problemen (bijvoorbeeld het ontbreken van een koelkast of bed), ook aanvullend op een bestaande voorzieningen of regelingen. De aanvraag kan alleen gedaan door een professionele dienst- en hulpverlener.

- **Kamers met Kansen** helpt jongeren op weg door een combinatie van wonen en begeleiding aan te bieden aan jongeren tussen de 15 en 18 jaar. Het verblijf is tijdelijk (jaar tot anderhalf jaar) en gericht op het afmaken van de opleiding en vergroten van de zelfstandigheid van jongeren.

- **Dress for success** is er voor alle mensen met een uitkering of minimuminkomen die stappen willen zetten op weg naar economische zelfstandigheid. Door vrijwilligers worden deze mensen kosteloos voorzien van een set kleding waarmee je voor de dag kunt komen, bijvoorbeeld bij een sollicitatiegesprek.

- **Kledingbanken** geven herbruikbare kleding/schoeisel en linnengoed aan mensen die dit nodig hebben. Er is geen landelijke organisatie, wel een overzicht van kledingbanken per provincie.

- **Stichting Clothing4u** maakt op aanvraag een box met nieuwe kleding voor mensen die het financieel moeilijk hebben. De kleding komt uit overtollige collecties, kleding met (kleine) productiefouten en niet-verwerkte retourneren. Een kerk, stichting, bewindvoerder, gemeente of soortgelijke instantie kan pakketten aanvragen.

- **Stichting Bevordering Huisdierenwelzijn** steunt huisdiereigenaren die onvoldoende geld hebben om te kunnen zorgen voor hun huisdieren. Zie ook het overzicht van dierenvoedselbanken. Eigenaren van huisdieren kunnen zelf een aanvraag doen.

Ondersteuning kinderen van studerende ouders

- **Stichting babyspullen** verstrekt gratis babystartpakketten, bestaande uit nieuwe en gebruikte babyspullen, aan (aanstaande) ouders in Nederland. Hulpverleners kunnen een aanvraag doen.

- **Jeugdeducatiefonds** draagt bij aan activiteiten (schoolreisjes, excursies, bijles, sportieve en culturele activiteiten) en materialen (laptop, educatieve materialen) die de ontwikkelkansen van kinderen in het basisonderwijs helpen vergroten. Aanvragen gaan via de basisschool en kunnen ook activiteiten of materialen voor de hele klas betreffen.

- **Stichting Jarige Job** geeft een verjaardagsbox met versiering, traktaties voor op school (kinderen 4-12 jaar), een cadeau en wat lekkers voor de visite thuis. De box kan uiterlijk zes weken voor de verjaardag aangevraagd worden door ouders of intermediairs.

- **Uitgestelde kinderfeestjes** faciliteert en organiseert kinderfeestjes voor kwetsbare kinderen (groep 2 t/m 8) die langdurig in armoede opgroeien en zonder tussenkomst geen kinderfeestjes kunnen vieren. Hulpverleners kunnen een aanvraag doen.

- **Kinderen van de voedselbank** geeft kledingpakketten uit, voorzien van nieuwe kleding, schoenen en cadeautjes om zo bij te dragen aan de eigenwaarde van het kind. Ook geeft deze stichting voor kinderen in de basisschoolleeftijd verjaardagsboxen uit met een cadeautje voor de jarige en een traktatie voor de klas en voor een feestje. Ouders kunnen zelf een aanvraag doen.

- **Stichting Kansarme Kinderen in Nederland** ondersteunt gezinnen met pakketten op maat gevuld met nieuwe kleding, schoenen, speelgoed en een cadeaubon. Ook biedt de stichting zaken als fietsen, entreekaarten voor uitjes, sinterklaascadeaus en verjaardag- en schoolpakketten. Ouders kunnen zelf een aanvraag doen.

- **Het ANWB Kinderfietsenplan** verzamelt fietsen, knapt ze op en delen ze uit onder kinderen die geen fiets hebben.

- **Stichting Armoedefonds** geeft financiële steun aan lokale organisaties die mensen in armoede helpen met o.a. voedsel, kleding, binnen- of buitenschoolse activiteiten. Het fonds biedt bijvoorbeeld schoolspullenpassen aan waarmee kinderen lokaal schoolmateriaal kunnen aanschaffen en draagt bij aan gratis menstruatieproducten en voedselhulp.

- **Project STOP kinderarmoede** is een stichting met lokale afdelingen die kinderen die oproeien onder de armoedegrens tweemaal per jaar kan voorzien van een pakket met nieuwe kleding, nieuwe schoenen en leuk nieuw speelgoed. Voor kinderen op de basisschool geeft de stichting verjaardagboxen uit. Instellingen en gemeenten kunnen een aanvraag doen.

Bronnen

1 Groen, A, & Houtstra, N. (2021). Onderzoek naar de geldzaken van mbo-studenten. Nibud.
2 www.nji.nl/nl/Databank/Cijfers-over-Jeugd-en-Opvoeding/Cijfers-per-onderwerp/Armoede-in-gezinnen#ch323820
3 Hoff, S., van Hulst, B., Wildeboer Schut, J.M. & Goderis, B. (2019). Armoede in kaart 2019. SCP.
4 www.nibud.nl/dossiers/jongeren-en-hun-geld/
5 Groen & Houtstra, 2021 (Zie bron 1).
6 Idem.
7 CPB (2022). Augustusraming 2022. Zie www.cpb.nl/augustusraming-2022
8 Dijkgraaf, R. (2022). Kamerbrief Kaders werkagenda mbo. Ministerie OCW. open.overheid.nl/repository/ronl-d632801bcc27446423fb7c4e0b06b031d067edb8/1/pdf/kaders-werkagenda-mbo.pdf
9 Commissie van de Europese gemeenschappen (1991). Eindverslag over het tweede Europese programma ter bestrijding van de armoede 1985 – 1989. www.cpb.nl/sites/default/files/omnidownload/Notitie-31okt2018-Verkenning-naar-eenduidige-indicatoren-kinderarmoede.pdf.
10 SCP (2018). Armoede in kaart 2018: digitaal.scp.nl/armoedeinkaart2018/waar-ligt-de-armoedegrens/
11 MBO Raad (2019). Zie www.mboraad.nl/het-mbo Bokdam, J., Weijers, S., de Ridder, D. (2022). Stappen in LOB en burgerschap Professionalisering en kwaliteitsverbetering LOB en burgerschapsonderwijs mbo. Oberon.
12 Arnett, J. J. (2000). Emerging adulthood: A theory of development from the late teens through the twenties. American psychologist, 55(5), 469.
13 www.nji.nl/armoede/onderwijs#voortijdig-schoolverlaten
14 CBS (2019). Minder kinderen in langdurige armoede. CBS.
15 Van Geuns, R. & Madern, T. (2019). Armoede, schulden en financieel gedrag. In: Hulp bij armoede. Bohn Stafleu van Loghum.
16 Sociaal Economische Raad (2017). Opgroeien zonder armoede. SER.
17 www.schouderseronder.nl/toolkit-blijf-verbinding-met-laaggeletterden
18 CBS (2019). Armoede en sociale uitsluiting. CBS.
19 SCP (2019). Als werk weinig opbrengt. SCP.
20 www.cbs.nl/nl-nl/onze-diensten/cbs-urban-data-centers/arbeid-en-inkomen/werkende-armen
21 Huygen, A. & Akkermans, C. (2020). Altijd op een richeltje lopen. Leergeld Nederland.
22 www.nji.nl/nl/Databank/Cijfers-over-Jeugd-en-Opvoeding/Cijfers-per-onderwerp/Armoede-in-gezinnen#ch323820
23 Payne, R. (2005). A framework for understanding poverty. Aha! Process.
24 www.belastingdienst.nl/wps/wcm/connect/bldcontentnl/belastingdienst/prive/toeslagen/kindgebonden-budget/voorwaarden/voorwaarden-kindgebonden-budget
25 Franken, M. (2021). Jongvolwassenen en de kostendelersnorm in de participatiewet. Movisie. www.movisie.nl/artikel/jongvolwassenen-kostendelersnorm-participatiewet-0?gclid=EAIaIQobChMIkcKM1_qD9wIVL5BoCR1wtgvZEAAYASAAEgKU-fD_BwE
26 Divosa (2017). CBS: Meer jongeren dakloos. sociaalweb.nl/nieuws/cbs-meer-jongeren-dakloos
27 Jongeren kunnen langer thuiswonen zonder gevolgen voor uitkering ouders | Nieuwsbericht | Rijksoverheid.nl
28 Madern, T. & Van der Meulen, B. (2019). Zorgen over geld? Praten helpt. Utrecht: Hogeschool Utrecht.
29 www.nibud.nl/nieuws/nibud-mboers-lopen-geld-mis/
30 Boerman, T., Donselaar, N. & Goudsmit, S. (2021). Wie, wat en waar? Onder de loep: gemeentelijke regelingen voor kinderen in armoede. Rotterdam: Gemeentelijke kinderombudsman.
31 Groen & Houtstra, 2021 (Zie bron 1).
32 Idem.
33 Van Geuns & Madern, 2019 (Zie bron 15). www.movisie.nl/artikel/mensen-lvb-hun-financiele-kwetsbaarheid

34 www.scp.nl/publicaties/publicaties/2019/10/01/het-aantal-mensen-met-een-licht-verstandelijke-beperking-een-schatting
35 Demyttenaere, B. (2003). In vrije Val. Armoede in België. Uitgeverij Mateau.
36 Madern, T. & van der Werf, M. (2015). Omgaan met schaarste. Nibud.
Mullainathan, S., & Shafir, E. (2014). Schaarste: Hoe gebrek aan tijd en geld ons gedrag bepalen. Maven Publishing.
37 decorrespondent.nl/511/waarom-arme-mensen-domme-dingen-doen/19645395-f6c9a0bd
38 Mullainathan, S., & Shafir, E. (2014). Schaarste: Hoe gebrek aan tijd en geld ons gedrag bepalen. Maven Publishing.
39 RIVM (2008). Spelen met gezondheid. Leefstijl en psychische gezondheid van de Nederlandse jeugd. Bilthoven: RIVM.
40 www.uu.nl/sites/default/files/Factsheet%20Geldzorgen%20.pdf
41 Ten Cate, A., Huijts, T., & Kraaykamp, G. (2013). Intergenerationele overdracht van risicogedrag - rookgedrag, alcoholgebruik en ongezonde eetgewoonten van ouders en hun volwassen kinderen. Mens En Maatschappij, 88, 150-176.
42 Pijpers, F., Vanneste, Y. & Ferron, F. (2019). Stress bij kinderen: hoe houden we het gezond. NCJ.
43 Kinderombudsman (2017). Alle kinderen kansrijk. Het verbeteren van de ontwikkelingskansen van kinderen in armoede. Kinderombudsman.
44 Sociaal Economische Raad (2017). Opgroeien zonder armoede. SER.
45 De rol van geldzorgen in het leven van Utrechtse mbo-studenten (2022). Gemeente Utrecht, Universiteit Utrecht, Volksgezondheidsmonitor.nl www.uu.nl/sites/default/files/Factsheet%20Geldzorgen%20.pdf
46 www.rtlnieuws.nl/onderzoek/artikel/5316180/jongeren-drugs-wijk-buurt-crimineel-risico-ondermijning
47 Hoff, S. (2017). Armoede onder kinderen – een probleemschets.
Kinderombudsman, 2017 (zie bron 43).
48 Kalthoff, H. (2020). Opgroeien en opvoeden in armoede. Derde herziene versie. Nederlands Jeugdinstituut.
49 Idem.
50 Verwey-Jonker Instituut (2018). Werkt de aanpak van kindermishandeling en partnergeweld? V-J Instituut.
51 Driessens, K., & van Regenmortel, T. (2014). Bind-kracht in armoede. Leefwereld en hulpverlening. Lannoo Campus.
Van der Weijden, R. (2019). Hulpverlening op maat: hoe pak je dat aan? In: Hulp bij armoede. Bohn Stafleu van Loghum.
52 Lusse, M., van der Ree, L. & le Sage, L. (2021). Integrale aanpak van armoede in gezinnen. Hogeschool Rotterdam.
53 Kinderombudsman, 2017 (zie bron 43).
54 www.mboraad.nl/themas/loopbaanori%C3%ABntatie-en-begeleiding
55 NJi & ECBO (2022). Klas als Werkplaats – Zadkine Startcollege. Succesvolle aanpakken in het mbo.
56 Goedhart, N., Dedding, C., Rodriguez, M., & Spruit, R. (2022). “Ik ben maar een mbo-er.” Het mentaal welbevinden van mbo-studenten tijdens de coronacrisis. RIVM en Amsterdam UMC.
Spruit, R, Dedding, C, Goedhart, N, & Verweij, A. (2022). Beter monitoren van mentale gezondheid bij mbo-studenten.
57 Plantinga, A. (2019). Poor psychology: Poverty, shame and decision making. Tilburg University.
58 Delhey, J. & Newton, K. (2003). Who trusts: the origin of social trust in seven societies. European Societies, 5, 93-137.
Dumbrill, G. C. (2006). Parental experience of child protection intervention: A qualitative study. Child Abuse & Neglect, 30(1), 27-37.
59 Dumbrill, 2006 (zie bron 58).
Pardoen, J. & Boeke, H. (2010). Code oranje (wees alert). Ouders online.
60 Mullainathan & Shafir, 2014 (Zie bron 38).
61 Baart, A. (2001). Theorie van de presentie. Lemma.
62 Driessens & van Regenmortel, 2014 (Zie bron 51).

63 Jungmann, N., Wesdorp, P. & Madern, T. (red.) (2020). Stress-sensitief werken in het sociaal domein. Inzichten en praktische handvatten voor hulp- en dienstverleners. Bohn Stafleu van Loghum.
64 Kinderombudsman, 2017 (Zie bron 43).
Plantinga, 2019 (zie bron 57).
Odekerken, M.W.A., Sarti, A., Blokland, L. & Sondeijker, F. (2020). Armoede en schulden: op weg naar een integrale aanpak. V-J Instituut.
65 www.socialevraagstukken.nl/hoe-ervaringsdeskundigheid-werkt/
66 Luby, J. L. (2015). Poverty's most insidious damage: the developing brain. JAMA pediatrics, 169(9), 810-811. Mullainathan & Shafir, 2014 (Zie bron 38)
67 Zie animatie De Vonk de-vonk.nu/professionals/voor-scholen-en-zorgteams/
68 www.nji.nl/armoede/armoede-signaleren-en-bespreekbaar-maken
69 Van Geuns, R., Desain, L. & van der Weijden, R. (2019). Hulp bij armoede: Bouwstenen voor effectieve hulpverlening bij armoede en schulden (p. 49-55). Bohn, Stafleu, van Loghum.
70 Groen & Houtstra, 2021 (zie bron 1).
71 Idem.
72 Idem.
73 Idem.
74 Ridge, T. (2011). The Everyday Costs of Poverty in Childhood: A Review of Qualitative Research Exploring the Lives and Experiences of Low-income Children in de UK. Children and Society, 25, 73-84.
75 Kinderombudsman, 2017 (zie bron 43).
76 www.nibud.nl/beroepsmatig/jongeren-en-schulden/
77 Klein, M. Badoe, M. Lamers, S. & Kunkel, D. (2019). MoneyWays op het mbo. Utrecht: Verwey Jonkers/Nibud.
78 www.komuitjeschuld.nl
79 Movisie (2020). Wat werkt bij de aanpak van armoede en schulden. Movisie.
80 Westhof, F. & de Ruig, L. (2015). Huishoudens in de rode cijfers. Panteia/ministerie van SZW.
81 Madern, T. & van der Werf, M. (2015). Omgaan met schaarste. Nibud.
82 Madern, T. (2015). Op weg naar een schuldenvrij leven. Nibud.
83 www.movisie.nl/sites/movisie.nl/files/2020-03/Dossier-Wat-werkt-bij-aanpak-armoede-schulden-2020.pdf
84 www.unicef.nl/nieuws/2022-11-14-6-op-10-jongeren-bezorgd-over-stijgende-prijzen-en-geldproblemen
85 Klein, M. Badoe, M. Lamers, S. & Kunkel, D. (2019). MoneyWays op het mbo. Verwey Jonkers/Nibud.
Kleinjan, M., Pieper, I., Stevens, G. W. J. M., Van de Klundert, N., Rombouts, M., Boer, M., & Lammers, J. (2020). Geluk onder druk?: Onderzoek naar het mentaal welbevinden van jongeren in Nederland. Unicef Nederland.
86 www.trimbos.nl/wp-content/uploads/2021/11/AF1856-Integrale-hulp-MBO-studenten.pdf
87 De Haan, M., de Winter, M., Koeman, M. Hofland, A., & van Verseveld, M. (2013). Opvoeden als netwerken in de multi-etnische wijk. Universiteit Utrecht.
Driessens & van Regenmortel, 2014 (zie bron 51).
88 Berger, M. & Booij, Y. (2003). Mentoring in de Jeugdzorg. Pedagogiek 23 (1), 40-53.
89 De Ruig, S. & van Dam L. (Reds). (2020). Circulaire zorg. Van JIM-aanpak naar een nieuwe kijk op jeugdhulpverlening. Boom.
90 Tier, van der, M., & Potting, M. (2015). Een maatje voor iedereen? Een wetenschappelijke basis onder de methode maatjesprojecten. Movisie.
91 www.drugsinfo.nl/bezorgd/gevolgen-cannabis-jonge-leeftijd
92 Kovács, Z., Noor, S., Çankor, E, & Geerlings, J. (2021). Wat werkt bij het versterken van weerbaarheid van jongeren. Movisie.
93 Schenk, L. (2021). Social Networks of At-Risk Youth: Social Support from Bonding and Bridging Relationships. Erasmus Universiteit Rotterdam.
94 Van de Schors, A. & Stierman, N. (2016). Financiële opvoeding & het financiële gedrag als volwassene. Nibud.
95 www.bkr.nl/media/1466/bkrschuldenmonitorinteractiefperpagina.pdf
96 www.nibud.nl/onderzoeksrapporten/nibud-mbo-onderzoek-2021/

97 Nibud (2018). Nibud leerdoelen en competenties voor kinderen en jongeren.
98 Nibud (2016). Effectmeting Bank voor de klas. Nibud.
99 Desain, E. J. P., & van Geuns, R. (2019). Jongeren en schulden: eindverslag van een Fieldlab Zuidoost project. Hogeschool van Amsterdam, Lectoraat Armoede Interventies.
100 Amagir, A. (2020). You can't just spend all the money you have. Financial literacy education among young students in the Netherlands. University of Amsterdam.
Amagir, A., Groot, W., Maassen van den Brink, H. & Wilschut, A. (2018). A review of financial-literacy education programs for children and adolescents. Citizenship, Social and Economic Education 17(1) 56 –80.
101 Kaiser, T., & Menkhoff, L. (2017). Does financial education impact financial literacy and financial behavior, and if so, when? The World Bank. papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2753510
102 nos.nl/artikel/2453816-achteraf-betalen-bij-online-winkelen-bezorgt-vooral-jongeren-schulden
103 Amagir, 2020 (zie bron 100).
104 Amagir, A., van den Brink, H. M., Groot, W., & Wilschut, A. (2022). SaveWise: The impact of a real-life financial education program for ninth grade students in the Netherlands. Journal of Behavioral and Experimental Finance, 33, 100605.
Jungmann, N. & Madern, T. (2016). Duurzame verbetering van gezond financieel gedrag. Droom of werkelijkheid? WRR.
105 Amagir, 2020 (zie bron 100).
106 Putters, K. (2014). Rijk geschakeerd. Op weg naar de participatiesamenleving. SCP.
107 www.divosa.nl/onderwerpen/armoede-en-sociale-uitsluiting https://www.loketgezondleven.nl/gezonde-gemeente/succesfactoren/participatie/maatschappelijke-participatie http://www.loketgezondleven.nl/gezonde-gemeente/succesfactoren/participatie/maatschappelijke-participatie
108 Kalthoff, 2020 (zie bron 48).
109 Van der Aa, P. (2021). Armoede, arbeid en inkomen. In T. Witte (Ed.), Armoede en bestaansonzekerheid. Beleid en
Sociaal professionele aanpak (pp. 107-118). Coutinho.
110 O&S Nijmegen (2006). Evaluatie experiment participatiebanen. O&S.
111 El Hadioui, I. e.a. (2019). Switchen en klimmen. Over het switchgedrag van leerlingen en de klim op de schoolladder in een grootstedelijke omgeving. Van Gennep.
112 Hosper, K. & Loenen, T. van (2021). Leven met ongezonde stress. Pharos.
Guiaux, M., Roest A., Iedema, J. (2011). Voorbestemd tot achterstand? SCP.
113 Jehoel-Gijsbers, G. (2009). Kunnen alle kinderen meedoen? SCP.
www.mulierinstituut.nl/publicaties/25618/verschillen-in-lidmaatschap-sportverenigingen-middelbare-scholieren-naar-opleiding-etniciteit-gezinswelvaart-en-geslacht-2005-2017/
114 Ten Cate, A., Huijts, T., & Kraaykamp, G. (2013). Intergenerationele overdracht van risicogedrag - rookgedrag, alcoholgebruik en ongezonde eetgewoonten van ouders en hun volwassen kinderen. Mens En Maatschappij, 88, 150-176.
115 Bosch, J., Daansen, P., & Braet, C. (2004). Cognitieve gedragstherapie bij obesitas. Bohn Stafeu van Loghum.
116 RIVM. (2018). Volksgezondheid Toekomst Verkenning 2018. Een gezond vooruitzicht. RIVM.
117 www.mijnpositievegezondheid.nl/tool/positieve-gezondheid
118 www.kenniscentrumsportenbewegen.nl/producten/human-capital-model/
Bailey, R., Hillman, C., Arent, S & Petitpas, A. (2013). Physical activity: an underestimated investment in human capital? Journal of Physical activity and health, 10(3), 289-308.
119 www.sportenbewegenincijfers.nl/kernindicatoren/zitgedrag/
120 Stegeman, H. (2007). Effecten van sport en bewegen op school. W.J.H. Mulier instituut.
mijnpositievegezondheid.nl/tools/positieve-gezondheid/
121 Kovács, Z., Noor, S., Çankor, E, & Geerlings, J. (2021) (Zie bron 92).
122 Hosper, K. & Loenen, T. van (2021). Leven met ongezonde stress. Pharos.
123 www.gezondheidsraad.nl/documenten/adviezen/2017/08/22/beweegrichtlijnen-2017
124 wij-leren.nl/bewegend-leren-vo-mbo-taakgerichtheid-concentratie.php
125 Timmers-Huijgens, D. (2004). Opvoeden praktisch bekeken. Bohn Stafleu Van Loghum.

126 Mitic, M., Woodcock, K. A., Amering, M., Krammer, I., Stiehl, K. A., Zehetmayer, S., & Schrank, B. (2021). Toward an integrated model of supportive peer relationships in early adolescence: A systematic review and exploratory meta-analysis. Frontiers in Psychology, 12, 589403.
127 Leufkens, B. (2022, 9 maart). Bestrijding van ongewenste zwangerschap begint met goede anticonceptie. Volkskrant.
128 Saunders, P.T. (1993). The organism as a dynamical system. In F. Varela & W. Stein (Eds), Thinking about Psychology (pp. 41-63). SFI Studies in the science of complexity.
129 Geurts, M. (2018). Wat je ziet is wat je eet. Radboud Universiteit.
130 Lusse, M. & Diender, A. (2014). Samenwerken aan schoolsucces. School en ouders in het vo en mbo. Coutinho.
131 Madern, T. & Van der Meulen, B. (2019). Zorgen over geld? Praten helpt. Utrecht: Hogeschool Utrecht.
132 www.duo.nl/particulier/studiefinanciering/
133 Groen & Houtstra, 2021 (Zie bron 1).
134 Lusse, M. (2019). School en thuis. Succesfactoren voor het verbinden van twee leefwerelden. Pica.
135 Boonk, L. (2020). Exploring, measuring, and evaluating parental involvement in vocational education and training. Open Universiteit.
Herweijer & Vogels (2013). Samen scholen. Ouders en scholen over de samenwerking in basis onderwijs, voortgezet onderwijs en middelbaar beroepsonderwijs. SCP.
Lusse, M. (2013). Een kwestie van vertrouwen. Hogeschool Rotterdam.
Van Esch, W., Petit, R. & Smit, F. (2011). Nabij op afstand. Ouders op het mbo. ECBO.
136 Lusse & Diender, 2014 (zie bron 130).
137 Idem.
138 Idem.
139 Boonk, 2020 (zie bron 135).
Lusse, 2013 (zie bron 134).
140 Lusse & Diender, 2014 (zie bron 130).
141 Lusse, M. & Kassenberg, A. (2020). Omgaan met armoede op scholen. Handreiking voor po en vo. Hogeschool Rotterdam & Hanzehogeschool Groningen.
142 Groen & Houtstra, 2021 (Zie bron 1).
143 Idem.

Drieluik voor (jeugd-)professionals

Deze handreiking is bestemd voor professionals in het mbo en sluit aan op het drieluik aan handreikingen voor **scholen (po en vo)**, voor het **sociaal domein** en voor de **geboorte- en jeugdgezondheidszorg** (Lusse & Kassenberg, 2020-2022).

SOS bij kinder-armoede
Signaleren
Ondersteunen
Stimuleren

Gemeente Rotterdam

ZADKINE

albeda

Kenniscentrum Talentontwikkeling

HOGESCHOOL ROTTERDAM

Digitale handreiking

Gemeente Rotterdam

ZADKINE

albeda

Kenniscentrum Talentontwikkeling

HOGESCHOOL ROTTERDAM